

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет
Кафедра філософії та культурології

**ЕКОЛОГІЧНЕ ВЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ:
БІБЛІЙНІ ОСНОВИ ТА АКТУАЛЬНІ СОЦІАЛЬНІ ІНІЦІАТИВИ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

здобувача 605 групи спеціальності
041 Богослов'я, ОПП Богослов'я
Процишин Михайло
Олександрович

Наукова керівниця: докт. філос.
наук, доц. Горохолінська І.В.

Рецензент: канд. іст. наук, канд.
богос. наук, доц. Щербань М.В.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Рупташ О.В.*

Чернівці – 2023

Анотація

Робота присвячена вивченню еволюції екологічного вчення Православної Церкви (її екологічного богослов'я). Фокус роботи зосереджено довкола Вселенського патріарха Варфоломія I, якого за його небайдужість до питань екології, захисту навколишнього середовища та конкретних кроків для просвіти людей в цьому напрямку, прозвали «зеленим патріархом».

Розгляд проблеми розпочинається із методологічного та логіко-історичного прояснення причин, передумов та шляхів становлення дискурсу екологічного богослов'я християнства у XX столітті.

Відтак автор вдається до аналізу біблійних сюжетів, котрі послугували критиці християнства за його антропоцентризм й доводить, що образи та метафори, наратив книги Буття та книги Одкровення Івана Богослова мають навпаки доволі чітку екологічну інтенцію, яка вписується в православну теоцентричну парадигму: Бог творець всього, а людина і природа – творене. Екологічний ідеал – гармонія Творця і твореного.

Третій розділ містить аналіз ініціатив та ідей запропонованих патріархом Варфоломієм I задля захисту навколишнього середовища. Автор аналізує і екологічні мотиви документу «За життя світу» та рецепцію цих ідей та ініціатив у діяльності українських православних церков.

Ключові слова: екологія, екологічне богослов'я, «зелений патріарх», Варфоломій I, «За життя світу»

Abstract

The work is devoted to the study of the evolution of the ecological teaching of the Orthodox Church (its ecological theology). The focus of the work is centered around the Ecumenical Patriarch Bartholomew I, who was nicknamed the "green patriarch" for his concern for ecology, environmental protection and concrete steps to enlighten people in this direction.

Consideration of the problem begins with a methodological and logical-historical clarification of the reasons, prerequisites and ways of formation of the discourse of ecological theology of Christianity in the 20th century.

Therefore, the author resorts to the analysis of biblical stories that served as criticisms of Christianity for its anthropocentrism and proves that the images and metaphors, the narrative of the book of Genesis and the book of Revelation of John the Theologian, on the contrary, have a rather clear ecological intention, which fits into the Orthodox theocentric paradigm: God is the creator of everything, and man and nature are created. The ecological ideal is the harmony of the Creator and the created.

The third chapter contains an analysis of the initiatives and ideas proposed by Patriarch Bartholomew I for the protection of the environment. The author also analyzes the environmental motives of the document "For the Life of the World" and the reception of these ideas and initiatives in the activities of Ukrainian Orthodox churches.

Key words: ecology, ecological theology, «green patriarch», Bartholomew I, "For the life of the world"

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М. Процишин

(підпис)

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Методологічні та історичні особливості становлення екологічного богослов'я.....	8
Розділ 2. Біблійні основи християнського вчення про захист навколишнього середовища.....	26
Розділ 3. Основні ідеї вчення Православної Церкви щодо проблем охорони природи й найтипівіші взірці конкретики екологічного служіння (на ґрунті ініціатив патріарха Варфоломія І).....	41
Висновки.....	60
Список використаних джерел та літератури.....	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Екологічна проблематика є, на перший погляд, не найважливішою складовою соціального вчення Православної Церкви. В цілому, якщо дивитися на цю проблему із релігієзнавчої перспективи, християнство передусім витлумачують як релігію «любові до Бога» та «любові до ближнього» (згідно заповідей, що звучать в Новому Завіті), а не релігією «благоговіння перед життям» (А. Швейцер). І якщо дослідники не «закидають» християнству провину за формування суспільства споживацтва, то вказують на екологічні ініціативи протестантських церков та «зелені» звернення й Енцикліки Пап Римських. Православ'я ж в цьому дискурсі видається взагалі доволі байдужим до екологічної проблематики. Що насправді зовсім не так. Ще з перших сторінок Святого Письма ми знайомимося із основами екологічного вчення християнства – Божий задум стосується витворення краси світу. Світу – як гармонії між людиною та іншим створеним, над яким людина поставлена Господом до захисту та нагляду.

Суспільство споживацтва, прагнення до матеріального надміру та підкорення собі природи заради збагачення – є цілковитою протилежністю такій настанові та християнській онтології. Звичайно, ми не можемо віднайти конкретики екологічних сентенцій у творах Отців Церкви чи інших відомих богословів Середньовіччя, Відродження, Нового часу тощо. Активність християнського богословського дискурсу в цьому напрямку можна спостерігати з XX століття. Якщо ставити собі питання про причини такого розламу – Біблія містить вказівки на екологічну тематику, які не турбували уми християнських богословів аж впритул до наших днів – то їх не складно віднайти. У перші століття становлення християнства в основі богословської зацікавленості – догматична проблематика. Важливою для західних суспільств, що сформувалися у лоні грецької філософії, є також і етика міжлюдської комунікації; в умовах розколів в XI та XVI століттях постають апології

конфесійних богословських ідей та особливостей. І тільки перед лицем загроз, які поруч із явними перевагами та позитивом інновацій, приносить з собою науково-технічний прогрес (точніше власне його неконтрольовані наслідки, що уможливилися на ґрунті моральної та соціальної кризи) християнство починає активно звертатися до екологічної проблематики. А тому, вивчення цього дискурсу у фокусі орієнтації на соціальне вчення Православної Церкви щодо охорони навколишнього середовища дозволить не тільки відтворити цілісність екологічної доктрини християнства, але й окреслити актуальні завдання екологічного служіння, які постають перед Православною Церквою України як частиною Вселенського Православ'я.

Мета роботи – розкрити богословські основи та практичні формати втілення екологічного вчення Православної Церкви й їх актуальну значущість для соціального служіння Православної Церкви України.

Дослідницькі завдання, які впливають із поставленої мети:

1. Розкрити зміст поняття екобогослов'я та структурувати методологічні підходи вивчення питання екологічного християнського вчення
2. Виявити біблійні основи християнської концепції відповідальності людини за охорону навколишнього середовища
3. Обміркувати основні ідеї вчення Православної Церкви щодо проблем охорони природи (на ґрунті ініціатив та творів патріарха Варфоломія) й найтипівіші взірці конкретики екологічного служіння Православної Церкви

Об'єкт та предмет дослідження. Об'єктом дослідження є християнське екологічне вчення. Предметом – особливості ідейного обґрунтування та формати практичного його втілення в православ'ї.

Праці, які використовувалися під час підготовки роботи. Основні джерела: Біблія, документ «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви», праці патріарха Варфоломія I: «Віч на віч з

Тайною. Розуміння православного християнства у сучасному світі», «Всесвітня благодать, Смиренна молитва: екологічна візія «зеленого Патріарха» Варфоломія», «На землі як на небі: екологічна візія Вселенського патріарха Варфоломія», папські Енцикліки, а також дослідницькі роботи: Р. Кобрія, А. Іваницької, Г. Ільїної, І. Горохолінської, К. Вергелеса, І. Фенно, В. Семенка, А. Герасимчук та інших.

Основними методами дослідження, які відіграють основну роль в нашій роботі, окрім загальнонаукових є такі спеціальні: 1. *метод герменевтичного аналізу тексту* – під час прояснення біблійного вчення про створення людини та світу в руслі екологічної інтенції в них закладеної; вивчення робіт християнських богословів, що вдавалися до творення теоретичного підґрунтя екологічного богослов'я. 2. *логіко-історичний наративний* метод – під час викладу причин. передумов й логіки становлення екологічного богослов'я, формування соціальної доктрини Православної церкви. 3. *метод контент-аналізу* – під час моніторингу інтернет-ресурсів на предмет активності глав українських православних церков в екологічній просвіті та ініціативності.

Деякі аспекти дослідження мають **апробацію** на Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-гуманітарні дискурси сьогодення: світоглядні та ціннісні аспекти». Публікація на тему **«Екологічне вчення Православної Церкви через призму ідей патріарха Варфоломія I»**.

Робота складається з **3 розділів** та містить **72 пункт використаних джерел** та літератури.

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО БОГОСЛОВ'Я

Екологічна криза сучасності не просто так отримала статус глобальної. Вона призвела до різкого погіршення стану навколишнього природного середовища, а також і деградацію природи, що починає усвідомлюватися людством у середині XX ст. В цій ситуації природними є споконвічні питання: хто винен і що робити? На наше глибоке переконання, що вагомою проблемою в цьому ракурсі є те, що далеко не всі аналітики, мислителі, громадські діячі та фахівці-екологи усвідомлюють первинність не екологічної кризи, а кризи духовної. Більше того, у світоглядній системі лібералізму вказані вище два питання давно «вирішені» й винними призначені іудеї й християни, точніше їх спільне Святе Писання. Навіть деякі українські дослідники сучасності доволі чітко це підкреслюють: «...звертаючись до Священного Писання з ціллю обґрунтування необхідності формування належного ставлення до навколишнього середовища. Існують суперечливі погляди щодо питання ставлення людини до природи, яке висвітлюється у Біблії. У історії інтелектуальної думки існували спроби критики християнства, як релігії, що створила підґрунтя для споживацького відношення до природи»¹.

Але все ж таки, ще з XX століття значна частина мислителів починає добре усвідомлювали духовну причину екологічної кризи – споживче ставлення людини до біосфери. У зв'язку з цим, саме на той час, на перший план закономірно виходять питання релігійного характеру в контексті вирішення екологічних проблем, оскільки релігії, будучи системотворчим елементом у будь-якій культурі та цивілізації,

¹ Петришин Н. Екологічні проблеми в осмисленні сучасних католицьких мислителів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство». 2014. Вип.11., с.124

визначають характер взаємовідносин людини з навколишнім середовищем.

Термін «екобогослов'я» чи «екологічне богослов'я» за своєю назвою вказує на тісне співвідношення релігії та екології. В світському контексті цьому терміну можна дати визначення спершу через світське визначення релігії, а відтак співвіднести його із визначенням екології. Релігія, у світському розумінні є духовним системоформуючим елементом культури та цивілізації; екологія – наука про зв'язки в навколишньому світі (у тому числі – між біосферою та цивілізацією) та мегаекологія – світоглядна та методологічна основа сучасного знання та освіти. А тому в світському контексті, екологічне богослов'я – це напрямок у екології, що формує культуру та ціннісне ставлення людини навколишнього світу на ґрунті релігійних переконань особи. В християнстві, на жаль, перші спроби визначити цю богословську царину належать не Православній церкві. І тому, попри те, що предметом нашої дослідницької уваги є саме православні ідеї в сфері екологічного богослов'я, ми все ж вдаватимемося для загальних роз'яснень певних понять, колізій становлення проблематики до творів католицьких, протестантських богословів, а також світських вчених. Наразі Православна Церква, передусім через активну діяльність в цьому напрямку патріарха Варфоломія І, доволі швидко надолужує певні недоопрацювання в цьому напрямку. А якщо вірити одному із католицьких богословів, що «... для збереження довкілля не потрібно плекати окреме «екобогослов'я» – потрібно просто повернутися до справжнього Християнства: дбати про належну прославу Бога й спасіння душ, «а все це вам додасться» (Мт 6, 33)»². А іншими словами, для того, щоб твердити про наявність екобогословської традиції не треба

² Гусак П. Що таке «екобогослов'я»? *Домашня Церква* : сайт для християнських родин. 26 січня 2020. Режим доступу: <https://dc.lviv.ua/oberezhno/5426-scho-take-ekobogoslovya.html>

шукати витоків терміну, а треба розуміти його суть й те, чи в традиції закладено сутнісні ознаки того, що на певному історичному відтинку позначили саме таким чи іншим терміном. В другому розділі ми більше приділимо уваги власне біблійним основам екологічного дискурсу-наративу у християнстві й зрозуміємо, що православна традиція якраз доволі гармонійно вписується в саме таке «екологічне» розуміння взаємозв'язку людини, природи та Бога. Але якщо таки шукати витлумачення терміну серед теоретиків-богословів, то відомий своїми лекціями, просвітницькими ініціативами в цьому напрямку богослов О.Кіндій вказує: «З християнської точки зору, є кілька варіантів кінця світу. Перший, апокаліптичний, притаманний багатьом протестантським церквам; він є у Біблії, де багато сказано про те, що світ закінчиться всепоглинаючим вогнем і катастрофами. Але це не єдина версія кінця світу. Друга, притаманна православним церквам, – світ закінчиться преображенням, переходом з однієї краси в іншу, з матеріальної у вищу. Я порівнюю ці два варіанти-екstreми зі смертю людини: вона може померти катастрофічно або відійти тихо, плавно перейти в інший світ. Це давня антична і середньовічна мудрість: пам'ятай про смерть – і краще зрозумієш, як бути щасливим. Треба вчитися дивитися у майбутнє – не лише на 10 чи навіть 100 років, а й у перспективу вічності. Екобогослов'я у цьому випадку є унікальною ділянкою для дослідження і рефлексії, через яку Бог може промовити до людини, допомогти їй навернутися, почати думати про вічне і зрозуміти, що майбутнє – не лише духовне. Наша тілесність покликана трансформуватись, перейти від смерті до воскресіння, а подібно до нашого тіла, весь світ має померти і воскреснути»³. Прикметно, що цей греко-католицький богослов говорить саме про православний підхід в екобогослов'ї як такий, що видається

³ Кіндій О. Нема сміття у Бога. ZBRUC'. 24.10.2019. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/93043>

йому найбільш продуктивним і найбільш ефективним для християн. Екобогослов'я не є новою цариною християнського віровчення – це тільки шлях екологізації його. Але сформувався цей вектор осмислення поняття співвідношення твореного і Творця саме під впливом критики християнського віровчення. Для того, щоб чіткіше зрозуміти логіку становлення сучасного екологічного богослов'я потрібно детальніше вивчити підходи та критику еко-активістів, світських мислителів, котрі свого часу назвали християнство винуватцем екологічної кризи в світі.

Екологія (слово походить з давньогрецької й утворилося від двох слів «дім» і «наука») – наука про взаємовідносини та взаємовпливи між живими організмами (у тому числі – людиною і суспільством в цілому) і середовищем їх проживання. З другої половини ХХ століття екологія, яка до того вважалася виключно природничою наукою чи-то галуззю біології, природно виходить за рамки біології і навіть більше – стає мегаекологією (великою екологією) та метоекологією (міжпредметною областю знання) – методологічною та світоглядною основою всього сучасного знання та освіти. Відбувається це знову ж таки через усвідомлення людством реальності глобальної екологічної кризи. У матеріальній сфері суть кризи полягає не тільки і не так у негативних змінах навколишнього середовища, як у підриві здатності біосфери до самовідновлення та саморегуляції, що починає діяти вже і проти самого людства. У зв'язку з цим будь-яка галузь сучасного знання (природничо-наукова, технічна, гуманітарна) повинна розглядатися з точки зору взаємовідносин суспільства і біосфери – це процес екологізації знань. Жодне з теоретичних та практичних питань зараз уже не можна вирішувати без урахування впливу його на навколишнє середовище. Відомий речник (його президент) Римського клубу – організації, що активно взялася в ХХ столітті вирішувати питання причин та передумов екологічних криз – А. Печчеї, твердив: «...Порушуючи екологічну рівновагу, і непоправно зменшуючи життєвобезпечуючу ємність планети, людина таким

шляхом може в кінці кінців розправитися сама з собою не гірше всякої атомної бомби. І це не єдине в чому благонабута могутність людини відобразилась на її власному положенні на планеті. Сучасна людина стала довше жити, що привело до демографічного вибуху. Вона навчилася виробляти більше, ніж це було раніше, різного роду речей, і до того ж в значно коротші терміни. Уподібнившись до Гаргантюа, вона розвинула в собі ненаситний апетит до споживання і використання, виробляючи все більше і більше, втягуючи себе в порочне коло росту, якому не видно кінця»⁴.

Екологічна криза сучасності є різким погіршенням взаємин у системі «цивілізація/природа». Для усвідомлення того, що відбувається і спроби знаходження виходу з ситуації, необхідно в першу чергу встановити причини різкого ускладнення взаємовідносин цивілізації та навколишнього природного середовища – біосфери, екосистеми вищого порядку на планеті (цілеспрямована сукупність живої речовини, простору та умов її існування). У діяльності окремої людини та всього суспільства, цивілізації, первинним є духовний початок – світогляд, тобто система поглядів на світ загалом. Від того, як окрема людина і людство загалом уявляє собі навколишній світ, своє місце та роль у ньому, залежить і характер її діяльності.

Очевидно, що екологічна криза не є лише випадковим (і тому таким, що легко долається) дефектом сучасної технологічної цивілізації. Вона пов'язана з основними ідейними концепціями, з яких вона черпає власні «сили». Природа і сучасне технологічне мислення ґрунтуються на різних принципах функціонування, на різній логіці. Концепцію етичності для людини в сучасних умовах втрачено та замінено концепцією доцільності. «А тому очевидно, що екологічна криза – це не технологічна виробнича

⁴ Цит. за: Герасимчук А. А., Вітюк І. К., Мельничук В. В. Християнський вимір екологічних проблем : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011, с. 6

криза, а духовна. Як така вона має безпосереднє відношення до християнства»⁵.

Римський клуб розпочинає свою активну діяльність, орієнтуючись на широку дискусію з релігійними діячами, інтелектуалами, громадськими діячами, представниками «чистої науки» з метою упередити екологічну катастрофу. І незважаючи на критику християнства, більшість дискусійців цього питання доходять до висновку, що людство повинно незворотно повернутися до шляху плекання духовних цінностей. Потрібна реновація етики, естететики, масштабів дискусії про справедливість, витлумачення понять добра, а також шанобливого ставлення один до одного, а тільки відтак в руслі плекання в собі і довкола себе цих аксіологічних аксіом – формулювати своє ставлення до природи.

Ця потреба породила до життя так звану ліберальну гуманітарну складову мегаекології. Виникають нові наукові напрями і поняття – екологічний світогляд, екологічна ідеологія, екософія («глибинноекологічна мудрість» – мудрість людська); екополітика, екологічна етика та естетика, екологія релігії та ін. З огляду на критику християнських цінностей, але потреби в якійсь аксіологічній основі вони багато в чому зближуються зі східними практиками та ідейними витлумаченнями основ світорозумінням – індуїзмом, буддизмом і даосизмом. Представники Римського клубу поділяли думку, яку висловлює і сучасний дослідник О. Бродецький: «У релігіях орієнталістського напрямку також є чимало постулатів шанобливого, відповідального ставлення до довкілля. Часто синкретизм природного і духовного, соціального і натурального у відповідних цивілізаціях мотивував навіть більш виявлений, чіткіше артикульований, ніж в авраамічних традиціях, імпульс єднання з природою, готовності жити

⁵ Кисельов М. М. Біологічна етика в системі практичної філософії. *Практична філософія*. 2000. № 1, с. 167.

узгоджено з її ритмами та приборкувати людську погорду й упевненість у самодостатності людських життєвих ритмів стосовно природного процесу»⁶.

Отож, спроби замінити «недієву» християнську екологічну аксіологію вилилася у формування таких напрямків альтернативних до неї:

- 1) Екософія – або глибинна екологія. В розумінні її представників турбота про природу стає турботою про себе, всі перепони між «я» і природою руйнуються, людина починає мислити себе «зсередини» природи, мораль виявляється зайвою. Особистість перетворюється на «еко-я», вона готова «скинути з себе тягар ототожнення лише з людською сутністю». Людина починає говорити від імені Землі, лісів та гір. В рамках глибинної екології пропонуються способи злиття з природою: ритуальні форми дій, медитативні вправи, пробудження «еволюційної пам'яті», «еко-дихальні» вправи, що допомагають з'єднати «Я» людини з великим екологічним «Я». Людина втрачає індивідуальну свободу, підкоряючись душі природи, розчиняючись у ній.
- 2) Персоналістична екологія розглядає відносини людини до природи в інтимно-особистісних, етичних, естетичних, релігійних аспектах. Зміна взаємин суспільства та природи починається із зміни самої структури нашого «я». Традиційне протиставлення «Я» і навколишнього світу замінюється уявленням про те, що наше «Я» – це поле, яке постійно розширюється, поглиблюється, зливаючись з усім існуючим на планеті. Ідеї персоналістичної екології орієнтовані на «співробітництво» з природою, «керівництво» природою, «розширення можливостей» природи. Часто ці ідеї пов'язані з християнством – відносини людини та природи мають

⁶ Бродецький О. Ціннісні імпульси екологічної етики в релігійних ідеях. *Схід*. 2016. № 5, с. 70

набути характеру симфонії. Але це таке новітнє християнство, що має синтетичну основу, адже залучає й орієнталістські наративи. Біблійний Едем тут – ідеальний образ природи, повернення до єднання з природою. Гріхопадіння – це деспотично-споживче ставлення до природи, виражене у раціоналізації поглядів на природу як об'єкт аналізу й оцінну систему.

Пантеїстичний характер обидвох згадуваних напрямів є очевидний. Звичайно, що пантеїзм і християнство – не сумісні. Поява таких синтетичних напрямків у екологічній філософії стало мотивом для християнських філософів та богословів звернути свою увагу на питання екології. Зокрема, доволі відомим християнським богословом, що активно пропонував власний підхід до витлумачення питань майбутнього твореного дослідники інтерпретують так: «Своєрідними похідними від форми «первородного гріха» Тейяр розглядає стан «сонливості енергії», невігластво, брак віри, відсутність здорових амбіцій і відверту брехню. Останньому з перелічених він приділяє особливої ваги, оскільки, не дивлячись на свою узвичаєність, в ноосферній цивілізації вона набуває особливо загрозливих рис. В ноосфері деструктивні наслідки цього виду гріха зростають тією мірою, якою зростає взаємозалежність людей в процесі використання ідей і надбань всього людства. За цих умов необхідність істини перетворюється ніби в біологічну умову існування і розвитку ноосфери»⁷. Але такі спроби «новою мовою», яка би відповідала духу часу, прочитати християнську етику не отримали все ж належної уваги серед критиків християнської екологічної позиції.

З'являється так звана класифікація релігій за їхньою екологічністю. Очевидно, що представники конкретних релігій розглядають свою власну релігію як виключно екологічну. Критерієм оцінки релігій з позицій екології, безумовно, є результат впливу їх культури та сформованих ними

⁷ Дуйкін В. Християнський вектор моральної концепції П.Тейяра де Шардена. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 25, с. 20

цивілізацій на біосферу. Таким чином, можна говорити про «екологічні» та «неекологічні» релігії. З позицій тогочасних атеїстично налаштованих філософів та культурологів екологічними було названо усі язичницькі релігії, пантеїзм, а християнство та іудаїзм – неекологічними (іслам за «дивним» непорозумінням потрапляє в екологічні релігії, незважаючи на свою Старозавітну основу).

Гостра критика християнства була ініційована статтею Л. Уайта «Історичне коріння нашої екологічної кризи»⁸ (1967). Уайт в ній обґрунтовує, що християнство зруйнувало язичницький анімізм й в такий спосіб задалося до витворення психологічної можливості експлуатувати природу. Вихід із кризи цей антрополог/культуролог бачить не у вдосконаленні чи оптимізації (екологізації) науки і техніки, тому що вони постали з християнського ставлення людини до природи, а власне у зміні релігії чи переосмисленні (оновлені) попередньої традиції. Іншими словами, закликає до творення новітніх релігійних течій на території колишнього «християнського світ». Ця новітня релігійність має забезпечити екологічні цінності як основоположні для осіб та груп людей, яких «зіпсувала» християнська «споживацька» етика. А оскільки нова релігія, в ідеалі для Уайта – дзен-буддизм, навряд чи приживеться, на його думку, то ним же пропонується дотримуватися єретичної ідеї рівності всього створеного католицького святого Франциска Ассізького.

Ще гострішим у своїй критиці, на нашу думку, виступає англійський історик А. Тойнбі. Ми спробуємо більш детально деконструвати його позицію в наступному розділі нашої магістерської роботи демонструючи якраз чіткі екологічні наративи у старозавітних текстах.

Саме через таку методологічну магістраль постало християнське екологічне богослов'я – демонстрацію наявності в символічних,

⁸ White L. The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. *SCIENCE*. 10 Mar 1967. Vol 155, Issue 3767. Pp. 1203-1207.

алегоричних чи метафоричних текстах Святого Письма вказівки не просто на питання онтології, але її вкоріненості в екологію; не просто антропології як такої, але її чіткій суголосності з екологічним прочитанням «ролі людини» тощо. Більше того, сучасні представники та послідовники екобогословського руху в християнстві наполягають: «Церква зараховує безвідповідальне ставлення до природи до гріхів найвищої категорії важкості, а саме до гріхів, які кричать до неба, тобто в один ряд з гріхом навмисного вбивства людини. Адже забруднюючи і руйнуючи природне довкілля, ми загрожуємо здоров'ю та життю людей, яких Господь покликав до буття, а також і тих, які ще не народилися. Катехизм Католицької Церкви розглядає питання відповідальності за природу в контексті вимог Заповіді «Не вкради». Щедрі Божі дари природи призначені для всіх людей усіх поколінь, тому той, хто опанований духом споживацтва і бажанням мати чим більше матеріальних благ коштом природи і людей, які в ній живуть, суттєво провиняється проти свого Творця і Спасителя»⁹.

Християнське екобогослов'я є різноманітним у своїй конфесійній виразності. Але все ж має багато спільних рис і передусім це опертя на власне біблійні тексти. В творах Передання можна знайти певні ідеї, які є суголосні з питаннями екології. Але варто таки все ж визнати, що не можна чітко говорити про так звані «екологічні ідеї» когось із Отців церкви. Це радше екологічні імпульси в ідейному доробку їх вчення. До прикладу, як твердять уже згадувані нами дослідники християнської екологічної концепції А. Герасимчук, І. Вітюк та В. Мельничук про одного із середньовічних мислителів – Г. Ніського: «Григорій Ніський в людині вбачає не тільки богоподібний образ первозданної краси, але й посередника, завдяки якому все матеріальне творіння, і в першу чергу

⁹ Шеремета В. Шеремета В. Відповідальність за природу – складова християнської віри. *Католицький оглядач*. 22.07.2013. Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/vidpovidalnist-za-prirodu-skladova-hristiyanskoyi-viri-d-r-volodimir-sheremeta>

природа, набуває самосвідомості, стає духовним і з'єднується з Богом. Так само як у самому матеріальному світі, стверджує Григорій Ніський, присутня внутрішня органічна гармонія творіння, так завдяки Божій Премудрості, існує й певне поєднання споглядального світу з чуттєвим його виразом, а відтак жодна частина творіння не може бути позбавлена спілкування з Богом. Зв'язок же цього поєднання і спілкування треба шукати в людській природі»¹⁰. Іншими словами, людина – сполучна ланка між твореним і Творцем. Її поведінка впливає на гармонію буттєвості, витворює Божественний задум щодо всього створеного, або ж навпаки нівелює його. Чи це чіткі екологічні ідеї? Звісно, що ні. Але чи здатні ми вбачати екологічні засновки в цих інтенціях? Звісно, що так. Адже порушення екологічної гармонії згідно такого підходу – це порушення Божого плану щодо світу створеного в самих його засновках. Будь-яка шкода живому – це порушення гармонії спілкування з Творцем, перебування в стані співучасті з Ним. Екологічне богослов'я – це не струнка система окремого богословського розділу знань. Воно проявляє себе в різних сферах та царинах – богословська антропологія, моральне богослов'я, каноніка і навіть літургіка.

Доволі цікавий та промовистий факт. У конгрегаціях «Йордан» є традиція проводити чин покаяння новонавернених через усвідомлення та оголошення співучасті в екологічній провині. Свідчення останньої є промовисті картини природного світу, що можна спостерігати довкола – спустошені й оголені рівнини, яри, що покриті ерозіями, незахищені річкові береги, пилові хмари, що є слідами повітряної ерозії. Коли після такої сповіді людина у хрещенні символічно перетинає Йордан, вона не просто входить у Тіло Христове як особистість, не просто отримує особисту надію на потойбічне спасіння. Таке хрещення вимагає, щоб новонавернений допомагав відновити творіння таким, яким його задумав

¹⁰ Герасимчук А. А., Вітюк І. К., Мельничук В. В. Християнський вимір екологічних проблем : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011, с. 25.

Господь, і ця допомога стає ознакою справжності навернення та покаяння, визнання дару Божої благодаті. Нованавернений отримує благодать Духа Святого й статус співтворця.

У багатьох автономних громадах хрещення є одночасно обрядом зцілення, і тому ті, хто охрещуються п'ють життєдайну «воду Йордану», що є сповненою Духа Святого, щоб очистити і зцілити себе. Таким чином, ритуал хрещення дає унікальну можливість побачити в Дусі зцілювача і людей, і землі. Хрещення таким чином доповнює обряд зцілення, змінюючи і еклезіологію. Пиття «йорданської» води символізує перехід від особистої, індивідуальної користі для того, хто охрещується, якого зцілює і рятує сила Святого Духа, до обрядового вираження солідарності з усім творінням, закріплення рішучості через особисте звернення служити справі зцілення землі.

І якщо навіть не вдаватися до таких все ж ексклюзивних прикладів, а вказати на типову для українців літургічну практику, то дослідники й тут засвідчують наявність доволі явних вказівок на екологічну ідею: «...у Службі Божій наголошується, що Господь не відвернувся від свого Створіння, а дбає про нього весь час. Після виголошення: «Переможну пісню співаючи, викликаючи, взиваючи і промовляючи...» йдуть слова «Бо не відвернувся Ти до краю від Створіння Твого, що його Ти створив, Благий, ані не забув Ти діла рук Твоїх, але відвідував їх на всі лади, ради милосердя благодати Твоєї». І більше того, перед самою суттю Святої Літургії – Євхаристією – у переможній пісні співається: «Свят, свят, свят Господь Саваоф, повне небо і земля слави Твоєї, осанна на висотах. Благословенний, хто йде в ім'я Господнє, осанна на висотах». Тобто стає зрозумілим: Бог Славою Своєю наповнює небо (світ невидимий) і землю (світ видимий), тобто все Своє Створіння, а особливо це здійснюється після відкуплення Ісусом Христом роду людського. Цією самопожертвою Син Божий з'єднав людство, а разом з ним – все Створіння з Богом. І хоча

повне спасіння здійсниться лише після Парусії, але до того часу Церква має завдання освячувати все Створіння»¹¹.

Тобто справжня християнське воцерковлене життя вірянина забезпечує йому в повноті екологічну просвіту через різні сфери того, що цей так званий «християнський спосіб життя» передбачає: долучення до Літургії, вивчення основ власного віросповідання з яким ти себе ототожнюєш, розуміння суті християнського вчення про людину та про Бога – все це надає доволі багато інструментів для розбудови живого, а не затеоретизованого простору екологічного богослов'я.

В цьому напрямку, цікавими є й ідеї іншого православного богослова, що відомий як літургіст – І. Зізіулуса. Він використовує образ літургії для опису взаємозв'язку людини і живої природи. Цей відомий постмодерний богослов вказує, що сучасному суспільству наразі потрібно виробити «не етику, а етос. Не програму, а ставлення й менталітет. Не закон, а культуру»¹². Такою своєю тезою очевидно, що Зізіулас утверджує етос екологічний, який сутнісно є ніяким іншим як «літургійним» і в своїй спрямованості все ж є етичним. На його глибоке переконання, саме такій новій культурі, й годиться витворити в християнських спільнотах нову ефективну «літургійну дійсність», за умов якої людина буде усвідомлювати себе якраз служителем всього створеного (витворюючи лінію аналогій: священослужителі під час літургії є служителями Бога, а кожна окрема людина може служити Богу саме через служіння природі). А ставши служителем створеного, будь-яка людина починає здійснювати відповідальну посередницьку діяльність поміж Творцем та його творінням. Така проста й уже, будемо

¹¹ Екологічний аспект Божественної літургії та виховання бережливого ставлення до природи. *Дніпровська Єпархія Православної Церкви України* : офіційний сайт. 20.08.2019. Режим доступу: <https://cerkva.dp.ua/ekologichnij-aspekt-bozhestvennoyi-liturgiyi-ta-vihovannya-berezhlivogo-stavlennya-do-prirodi/>

¹² Zizioulas John D. Preserving God's Creation: Three Lectures on Theology and Ecology. *King's Theological Review*. 1989. Vol. 12 (Spring), p. 5.

справедливими, не зовсім новаторська екобогословська позиція постає на фоні усвідомлення розладу у нормах функціонування взаємовідносини між людством як спільнотою людей – з одного боку й рештою творіння – з іншого. Живучи у час, коли комунікація з «іншим» (чи то творінням, а чи іншими людьми чи Господом) стає надзвичайно важким. Богослов підкреслює, що так гостро обговорювана останніми роками екологічна проблема має зв'язок із кризою у спілкуванні між людиною й тим, що ми можемо назвати «інакшістю» решти всього сотвореного. Сучасна особа закостеніла у не розумінні потреби поважати «інакшість» того, що не є людське. Саме ця проста формула вказує на аксіологічне джерело сучасної екологічної кризи. Зізіулас підкреслює той факт, що християнська за своєю суттю та моделлю відповідь на екологічні виклики має полягати не тільки у визнанні «іншого», але й у діяльній щоденній практиці, що щоразу б підтверджувала здатність побачити у всьому створеному на взірць того як це бачив Господь, що воно є «дуже добре». Форматами можливого в цьому напрямку служіння-визнання є творчість і спілкування. ««Літургійне» приношення творіння Богу Творцеві має бути втілено в конкретних діях кожної окремої людини. Євхаристійна спільнота стає глибоким засобом для екологічного навернення та для просування екологічного етосу. Приносячи Богу дари землі, Євхаристійна спільнота визнає свою єдність і тотожність із творінням»¹³. Зізіулас пропонує читачам нове поняття «екологічного аскетизму». Витлумачення (дефініція) цього поняття є застереженням від таких взаємин із природою, які й так уже призвели до сучасної екологічної кризи. Така форма аскетизму, на думку богослова, спрямовує особу на зміну пріоритетів, форматів облаштування повсякденного побутового життя, моделей виробництва й споживання; передусім, він твердить про необхідність додержуватися екологічної конверсії. За своїм духом екологічний

¹³ Zizioulas John D. Ecological Asceticism: A Cultural Revolution. *Sourozh*. 1997. no. 67 (February), p.23.

аскетизм повинен стати віянням невідворотно необхідної культурної революції, що покликана призвести до облаштування нового культурного етосу релевантного запитам і умовам екологічної кризи, що постала перед людством. Першим кроком в цьому напрямку є обмеження, а відтак справедливі видобуток і користування природними ресурсами. Для виконання цієї настанови, сотворене – природу, треба розуміти не як щось що було виключно створено з метою задовольнити бажання і прагнення щастя людини. В усього сотвореного є інша ціль – людина, що є служителем творіння має ставитися до нього з шаную та повагою, адже все створене – «священний дар від Бога, який має сприяти спілкуванню з Богом і з іншими»¹⁴. Зізіулас переконує, що такий літургійний формат стосунків з природою витворить культуру, що безальтернативно буде орієнтувати на глибоку повагу до всього творіння.

Крім того, Іоанн Зізіулас наголошує на потребі перегляду суті концепту гріха. Він зауважує, що гріховність зазвичай витлумачують всього лише в антропологічній (щодо людини) чи соціологічній (щодо суспільства, інституцій, законів тощо) траєкторіях бачення. В такій концепції гріха немає місця рефлексії над шкодою, що заподіяна природі. Але ж, як слушно демонструє Зізіуласа – руйнування й нешанобливе ставлення до природи є демонстрацією нездатності людей стати тієї об'єднувальною ланкою у тріаді «Бог-людина-природа», яку згадував і Григорій Ніський. Екологічно деградуючи природа втрачає здатність бути опосередкованою ланкою для спілкування між Богом і людьми. А тому висновок Зізіуласа є однозначним – споживацька інтенція людини щодо природи є гріхом. Він наголошує: «Таким чином, шкода природі є серйозною не тільки тому, що вона пов'язана з неповагою до божественного дару, але також – і головним чином – тому, що робить

¹⁴ Zizioulas John D. Ecological Asceticism: A Cultural Revolution. *Sourozh*. 1997. no. 67 (February), p.23.

людину нездатною реалізувати глибину суті стосунків між ними»¹⁵. Аналізовані нами аскетичний і літургійний формати людської буттєвості, способи та моделі поведінки особи-служителя сотвореному орієнтують на категоричну зміну реалій життя людства в екологічній перспективі та трансформації культури «екологічного етосу християн». Це формує вимогу, щоб кожна людина усвідомила ідею того, що усе сотворене є посередником та засобом спілкування між Богом та людством у постійній взаємодії. Екологічне богослов'я Зізіуласа актуально містить в собі потенціал формування аксіологічних та методологічних основ для розробки комплексів заходів, що стали б ефективною відповіддю християнських спільнот на наростаючу екологічну кризу сьогодення. Передусім, екологічне вчення Зізіуласа є надзвичайно важливим для релевантного часу виконання функції місійності й утвердження принципу екологічної справедливості християнською Церквою.

Завершимо ми цей розділ, вказівкою на ті провідні тематичні блоки в екологічному богослов'ї, які виділяє уже згадуваний нами О. Кіндій. На думку цього дослідника, у царині екобогослов'я магістральними є дві теми. Перша з них – «про ставлення до Землі, любов до неї та розуміння її як частинки себе, щоб збагнути: творіння має не інструментальну цінність, якою можна скористатись, а внутрішню, онтологічну цінність»¹⁶. Отець Олег наводить кілька прикладів, щоб унаочнити цю свою думку, або радше підтвердити її. Він наголошує, що така ідея – самоцінності всього живого закладена і в сучасних економічних стратегіях – цілі сталого розвитку ООН (а чи концепція циркулюючої економіки). Окрім того, основою основ християнських помислів про Землю є розуміння, що цінність її не тільки в надрах та тому чим вона може бути «корисною», але й в красі світу – співі птахів, світанках

¹⁵ Zizioulas John D. Ecological Asceticism: A Cultural Revolution. *Sourozh*. 1997. no. 67 (February), p.24.

¹⁶ Кіндій О. Нема сміття у Бога. *ZBRUČ*. 24.10.2019. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/93043>

сповнених натхненної сили тощо. Другий тематичний блок екобогослов'я, який виділяє цей богослов – це вказівка на неприйнятність для християнського світогляду тенденцій культури споживацтва. «Друга тема стосується давньої традиції аскези, яка може стати сильною протиположністю сучасного споживацтва. Але цю аскезу слід розуміти не як самобичування чи відмову від чогось потрібного людині, а як збалансований спосіб життя, тобто споживання добра землі настільки, наскільки людині потрібно. Переважно людина споживає більше, ніж їй потрібно. Окрім раціонального, що базується на тверезій оцінці своїх потреб, таке рішення є внутрішньо духовним. Треба зважати, що, споживаючи плоди, ми маємо давати яблуні встигнути відновитися»¹⁷.

Висновки до першого розділу.

Екобогослов'я як окрема дисциплінарна та наукова царина у християнському дискурсі постало реакцією на критику християнського антропоцентризму. На початку та в середині ХХ століття небайдужі інтелектуали та світські мислителі розпочали активно заявляти про потребу перегляду стратегій ставлення до навколишнього середовища. Осердя такої стратегії вони вбачали в новій аксіології, бо, на їх думку, стара християнська етика та пропоновані старозавітними текстами образи утвердили зверхність людини над природою, утилітарне призначення Землі та її надр. Почали поширюватися світські екологічні школи та напрямки, які синтезували в собі західнофілософські ідеї із орієнталістською релігійною аксіологією – екософія, персоналістична екологія, тощо. Але все ж такий стан речей став висхідною точкою для оформлення цілої низки актуальних екологічних ідей у християнських філософів ХХ століття (таких як П. Т. де Шарден), а також власне християнських богословів, які запропонували переосмислити

¹⁷ Кіндій О. Нема сміття у Бога. ZBRUČ. 24.10.2019. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/93043>

християнське вчення в екологічному руслі й зрозуміти, що теоцентричне православ'я передусім орієнтує на те, що Творець і створене повинні перебувати в Гармонії. Така гармонія і є екологічною інтенцією – шкода природі – це шкода Божественному задуму; поважливе ставлення до природи – виконання Божественної волі тощо. Більше того, християнські богослови наполягають, що християнська антропологія і навіть літургія сповнені екологічних месиджів.

Розділ 2

БІБЛІЙНІ ОСНОВИ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ЗАХИСТ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Монотеїстичним релігіям загалом й християнству, як найбільшій із них, зокрема, світські дослідники, громадські активісти часто закидають нечутливість до питань захисту навколишнього середовища, яка протиставляється «екологічності» релігій політеїстичних, що поширені на Сході – джайнізму, індуїзму, буддизму тощо. Мусимо підкреслити, що з герменевтичної перспективи, на жаль, подібні звинувачення християнства й інших релігій, які визнають авторитет Святого Писання – Біблії, до певної міри має право на існування. Вони ґрунтуються на знаменитих словах Книги Буття: «І благословив їх (Адама та Єву – МП) Бог, і сказав їм Бог: плодіться та розмножуйтесь, і наповнюйте землю, і володійте нею, і пануйте над рибами морськими та над птахами небесними, і над кожною твариною, що плазає по землі»¹⁸ (Бут. 1:28).

Важливо звернути увагу на той факт, що з богословської точки зору тут є один доволі важливий нюанс: наведена цитата з Святого Письма, текстуально відноситься ще до тієї частини розповіді про творення, коли людина не спокусилася – «до гріхопадіння». Це той час, коли ні Адам, ні Єва поки не спробували забороненого плоду. А тому, це властиво едемська заповідь, що має пряме відношення до «золотої доби» людства, ідеального просторово-часового континууму – біблійного раю. На цей момент чомусь мало звертають уваги як у релігійній, так і філософській літературі, але він принципово важливий для розуміння суті екологічного вчення релігій, що мають в своїй основі біблійну історію – християнства, ісламу та іудаїзму. Важливим є і контекст інтерпретації таких понять як «вінець творіння», «господар» тощо, які також часто доволі по-різному

¹⁸ Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Перше видання. Київ : Українське Біблійне Товариство. 2020.

витлумачують в контексті проблеми співвідношення людини із природнім світом створеного. Тож яка справжня картина взаємин людини і природи згідно з біблійним трактуванням? Чи справді Старий Завіт заклав основи так званої «природопідкорювальної» ідеології? Чи містяться екологічні ідеї у Новому Завіті? Намагатимемося дати відповіді на ці актуальні питання в цьому розділі.

Зазначені трішки вище слова із Біблії «володійте і пануйте» доволі часто наводять як доказ старозавітного антропоцентризму, спрощеним імперативом якого виступає девіз «людина є царем природи». І. Фенно, дослідниця питань екоетики релігій світу у своїй статті, що має на меті розглянути підходи, які сформували уявлення про християнську етику як неекологічну, аналізуючи ідеї таких мислителів підкреслює спрямування їх наративу на те, що: «Монотеїзм зруйнував побожний страх перед природою. Екологічність релігії, на думку А. Тойнбі, взагалі може розглядатись особливим критерієм її істинності. У своїй статті він застосовує цей критерій до християнства. Оцінюючи місця книги Буття, що наділяють людину статусом хазяїна природи, філософ приходить до наступного висновку. Сучасні проблеми засвідчують, що ордер, виданий людині Біблією на необмежену експлуатацію природи є уявним і веде до загибелі людства... Завдяки таким своїм поглядам А. Тойнбі виявився одним з найбільш радикальних критиків в екологічній неспроможності християнства»¹⁹. Більше того, дослідниця послідовно аналізуючи становлення такої парадигми бачення у філософії релігії продовжує цілком в дусі тих звинувачень християнства, які ми наводили раніше: «Антропоцентризм як найбільш вразливе місце традиційної етики, зокрема й християнської, за сучасних умов існування суспільства і темпів науково-технічного розвитку став предметом уваги Г. Йонаса у книзі

¹⁹ Фенно І. М. Екологічність чи антиекологічність християнства: амбівалентність дослідницьких підходів. *Політологічний вісник*. 2013. Вип. 70, с.113

«Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації». Г. Йонас виокремлює недоліки традиційної етики, що робить її недостатньою за умов сутнісних змін людської діяльності: відсутність у її площині взаємин людини з навколишнім середовищем та з усією сферою *techne* (майстерність); антропоцентризм, зосередження лише на спілкуванні людини з людиною та ставленні її до самої себе тощо»²⁰.

Однак така позиція щодо інтерпретації тези про «владарювання» людини як вінця творіння над природою є доволі обмеженою, оскільки вона не враховує інші тексти Старого Завіту і, таким чином, не дозволяє ширше поглянути на проблему взаємин Бога, людини та природи у біблійній картині світу. Наприклад, у Псалтирі є неодноразові прямі вказівки на те, хто є справжнім господарем природи: «Твоя суть небеса і Твоя є земля»²¹ (Пс. 88:12), «Господня земля, і виконання її, всесвіт і всі, хто живе на ній»²² (Пс. 23:1). Уже ці цитати із Святого Письма демонструють, що не людина є «владарем землі». Проте апофеозом екологічності, якщо можна сказати, гімном екологічної свідомості є 103-й псалом. Через його важливість дозволимо собі доволі повно процитувати 103-й псалом: «Зодягає Він світло, як шати, небеса простягає, немов би завісу. Він ставить на водах палати Свої, хмари кладе за Свої колесниці, ходить на крилах вітрових! Він чинить вітри за Своїх посланців, палючий огонь – за Своїх слуг. Землю Ти вґрунтував на основах її, щоб на вічні віки вона не захиталась, безоднею вкрив Ти її, немов шатою. Стала вода над горами, – від погрози Твоєї вона втекла, від гуркоту грому Твого побігла вона, – виходить на гори та сходиться в долини, на місце, що Ти встановив був для неї. Ти границю поклав, щоб її вона не перейшла, щоб вона не вернулася землею покрити. Він джерела

²⁰ Фенно І. М. Екологічність чи антиекологічність християнства: амбівалентність дослідницьких підходів. *Політологічний вісник*. 2013. Вип. 70, с. 113.

²¹ Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Перше видання. Київ : Українське Біблійне Товариство. 2020.

²² Там же

пускає в потоки, що пливають між горами, напувають вони всю пільну звірину, ними дикі осли гасять спрагу свою. Птаство небесне над ними живе, видає воно голос з-посеред галузок. Він напоює горн з палаців Своїх, із плоду чинів Твоїх земля сититься. Траву для худоби вирощує, та зеленину для праці людині... Насичуються Господні дерева, ті кедри ливанські, що Ти насадив, що там кубляться птахи, бузько, – кипариси мешкання його. Гори високі – для диких козиць, скелі – сховище скельним звіринам... Людина виходить на працю свою, й на роботу свою аж до вечора. Які то численні діла Твої, Господи, – Ти мудро вчинив їх усіх, Твого творива повна земля! Ось море велике й розлого-широке, – там повзюче, й числа їм немає, звірина мала та велика!... Посилаєш Ти духа Свого – вони творяться, і Ти відновляєш обличчя землі. Нехай буде слава Господня навіки, хай ділами Своїми радіє Господь!»²³ (Псалом 103). Дуже важливо, що серед опису природи в цьому псалмі приділяється місце і людині, яка, таким чином, не відокремлюється від неї, а, навпаки, за змістом оповідки поєднується з природою в єдине ціле.

А тому, як можна висновувати з наведених текстів, єдиним та повновладним господарем світу з біблійної точки зору є лише Бог. Людина ж, незважаючи на імператив «володійте і пануйте», не є господарем матеріального світу і виступає лише однією з його частин. Дуже слушно з цього приводу пише І. Горохолінська: «І справді, вже з перших сторінок, християнське біблійне богослов'я підкреслює той ідеал ставлення людини до світу, котрий артикулюється у відомих віршах: «І оглянув Бог усе, що створив. І було *воно* дуже добре. Знову був вечір і був ранок – день шостий» (Буття 1 : 31). Отже, все створене Богом, християнство витлумачує як частину Божественного задуму, котрий реалізується гармонійно і добре, а тому мета всього створеного бути таким, підтримувати цю свою природу. Будь-яке руйнування – це шкода Божественному

²³ Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Перше видання. Київ : Українське Біблійне Товариство. 2020.

промислу щодо створеного. А завдання людини, відповідно до книги Буття – бути не споживачем, а охоронцем, котрий має дбати про навколишній світ з відчуттям поваги до Божественного задуму щодо всього Ним створеного, адже, чітко вказується: «Взяв Господь Бог людину, і оселив її в Едемському раю, щоб його обробляти та за ним доглядати» (Буття 2 : 15). Бути «вінцем творіння», в християнській аксіології, отже, означає не владарювати споживаючи, а дбати благоговіючи перед красою і милістю Божою, котра проглядає через усе Ним створене»²⁴.

Тобто таке важливе питання про місце та роль людини в природі деякі автори, які звинувачують християнство в злочинному антропоцентризмі в екологічній перспективі, розглядають доволі вирвано з контексту, не цілісно. Провівши глибокий аналіз книг Старого Завіту, ми можемо вказувати на те, що людина, не будучи господарем природи, водночас виступає в ролі «Божого домоправителя». Вона справді поставлена Богом вище за всіх інших створінь («вінець творіння»). Підтвердженням цієї тези є наступний фрагмент Книги Буття: «І взяв Господь Бог людину, яку створив, і поселив її в Едемському саду, щоб обробляти його і зберігати його» (Бут. 2:15). А тому, основоположне завдання людини визначене Старим Завітом досить чітко – обробляти землю і зберігати первозданну природу, що, на нашу думку, і криється за словами «володійте і пануйте». Людина виконує роль своєрідного адміністратора едемської саду. До її компетенції входить його захист та благоустрій. Як ми бачимо, ніякого особливого антропоцентризму та «природопідкорення» у Старому Завіті немає. Тут, навпаки, доволі чітко йдеться про екологічну відповідальність, щоправда, з одним важливим уточненням – конструюється вона як відповідальність перед Богом. Людина, відповідно до таких ідей, рано чи пізно постане перед Богом і

²⁴ Горохолінська І. Екологічна теологія: чи є підстави говорити про «зелене християнство»? *Гуманітарний дискурс у перспективі ХХІ століття: методологічні засади*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 5-6 листопада 2021 р. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021, с. 195-196

відповідь за доручену їй природу. І в цьому немає нічого незвичного, оскільки християнство всеціло теоцентрична система. Православна етика так точно цілком теоцентрична, а тому, яку б проблематику ми не взяли, в тому числі і суто екологічну, вона арґументовано розглядатиметься крізь призму теоцентризму. Православний богослов А. Мініч, в межах аналізу соціальної етики християнства й співставлення різних етичних підходів серед православних, католиків та протестантів, прослідковує й позиції інших дослідників цієї проблеми й пише: «На думку І. Барбути, із трьох гілок християнства саме православна теоцентрична етика здатна встановити справжній баланс у співвідношенні людини й природи. Дослідник вважає, що православна християнська традиція здатна зробити вагомий внесок в екологічну етику, оскільки вона утверджує присутність Бога в природі, що сприяє вихованню шанобливого ставлення до всіх форм життя»²⁵.

В православному дискурсі можна зустріти досить цікаву думку. Її суть полягає в тому, що Бог створив земний світ як би не до кінця, залишивши, таким чином, частину роботи самій людині, щоб в цьому і виявились її творчі основи. Тоді людина пропонується до сприйняття не просто як адміністратор едемського саду, але, надто більше – співтворець земного світу. Людина – помічник Божий у постійному процесі «творення». Така думка заснована на наступному фрагменті Книги Буття: «І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі воно ймення йому. І назвав Адам імена всій худобі, і птаству небесному, і всій польовій звірині. Але Адамові помічі Він не знайшов, щоб подібна до нього була»²⁶ (Бут. 2:19-20).

²⁵ Мініч А. Християнство в пошуках відповіді: проблеми соціально-етичної доктрини. *Волинський благовісник*. 2015. № 3, с.270

²⁶ Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Перше видання. Київ : Українське Біблійне Товариство. 2020

В контексті теми нашого дослідження представлений фрагмент дуже важливий для розуміння істинного призначення людини у християнській етиці. Якщо орієнтуватися на цей фрагмент, і людина дійсно покликана стати Божим співтворцем, то ми логічно можемо припустити, що існуючий матеріальний світ як би не дороблений до кінця, трохи недосконалий, і цю недосконалість, спеціально закладену Богом, людина зобов'язана виправити своєю працею. Теоретично, саме це і може ховатися під формулюванням «обробляти» едемський сад (з лат. «культивувати»), тобто покращувати навколишнє середовище, покращувати природу, «окультурювати» її. І якщо вдуматися, прикладів такої діяльності з боку людини досить багато, починаючи від облаштування годівниць та шпаківень для птахів і закінчуючи комплексною зміною територій (осушення боліт, проведення лісопосадок, зрошення пустель, створення штучних островів тощо). Мабуть, можемо навіть сказати, що саме в такому ставленні до природи людина і розкриває свою справжню сутність – співтворця. Тут чітко криється ще одна настанова на екологічну відповідальність закладену у біблійному тексті. Як слушно твердять дослідники, зокрема Л. Шашкова: «Концепція створених співтворців є тлумачення Хефнером Книги Буття, де сказано, що людина створена за образом і подобою Божою. Хефнер вважає, що таке розуміння людини необхідно почати з того, що Бог є творець, а потім побачити подібність Божу в творчій здатності людини. Створений співтворець, з одного боку, залежить від Бога в своєму існуванні, бо він створений. З іншого боку, створений співтворець може творити, але його творча здатність відрізняється від божественної, по-перше, тому що створений співтворець не в силах повторити божественний акт творіння «з нічого», і по-друге, тому що людська

творчість амбівалентна і може переслідувати як добру, так і погану мету»²⁷.

Уважно вивчаючи старозавітні тексти, ми приходимо ще до одного цікавого висновку: розрив людини з Богом, що настав після гріхопадіння, автоматично привів і до конфлікту з природою. Так, згідно з Книгою Буття, Бог карає Адама вигнанням з раю такими словами: «За те, що ти послухав голосу жінки своєї та їв з того дерева, що Я наказав був тобі, говорячи: Від нього не їж, проклята через тебе земля! Ти в скорботі будеш їсти від неї всі дні свого життя. Тернину й осот вона буде родити тобі, і ти будеш їсти траву польову. У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порошок, і до пороку вернешся»²⁸ (Бут. 3:17-19). Нам здається, що саме тут слід шукати коріння тієї екологічної катастрофи, яка сьогодні розгорнулася на наших очах. Старий Завіт дає нам однозначну вказівку на її першопричину, яка – ні мало, на багато – полягає у відступі людини від Бога. З огляду на це, ми можемо припустити, що повернення до гармонії з природою має розпочатися з примирення з Богом. У зв'язку з цим ми повністю підтримуємо думку, що «поки не відновлено світ людини з Богом, марні спроби «злитися з природою», «гармонізуватися» з нею»²⁹.

Далі, як знову видно з старозавітної розповіді, Бог покарав не тільки самого Адама (а в його обличчі і все людство), а й природу, яку «прокляв», і яка тепер народжуватиме «тернину й осот». Така поведінка Творця може здатися дивною і несправедливою: адже виходить, що Бог запровадив колективну відповідальність і фактично поширив її на всіх

²⁷ Шашкова Л.А. Людина як творець і творення: аксіологічний аспект наукових і богословських діалогів. *Філософські проблеми гуманітарних наук*: наукове видання. Київ, 2014. № 23, с. 36

²⁸ Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Перше видання. Київ: Українське Біблійне Товариство. 2020

²⁹ Шашкова Л.А. Людина як творець і творення: аксіологічний аспект наукових і богословських діалогів. *Філософські проблеми гуманітарних наук*: наукове видання. Київ, 2014. № 23, с. 35

живих тварин, які були зовсім не причетні до гріхопадіння Адама. Виникає логічне питання, чому через злочин людини має тепер страждати вся природа? Питання справді складне.

Нам здається, що цим Старий Заповіт ще раз дає зрозуміти, що людина є частиною природи, її невід'ємним елементом, і якщо вже завинив один із елементів системи, то покаранню буде піддана вся система, оскільки вона нерозривно з нею пов'язана. Наслідки свого гріхопадіння людина відчуватиме тепер завжди, і природа щоразу нагадуватиме їй про її провину різними засобами: починаючи від укусів комарів і закінчуючи страшними стихійними лихами. Тим самим природа не стільки мстить людині за «райське яблуко», скільки нагадує про причину цього конфлікту і вказує шлях до виправлення. Якщо це наше богословське припущення вірне, то відносини між природою і людиною мають глибоке повчальне значення.

Критики біблійної картини світу іноді погоджуються з подібними доказами, але все одно продовжують наполягати на тому, що екофілія, описана в Книзі Буття, була актуальною і затребуваною лише в біблійному раю, коли Божий заклик «обробляти і зберігати» фактично мав статус першої заповіді (знамениті слова про неспоживання з дерева пізнання добра і зла хронологічно слідує після цього і, таким чином, виступають у ролі другої заповіді, яку, як ми пам'ятаємо, Адам і порушив). Однак, якщо аналізувати біблійні тексти далі, це припущення буде розбито, про що нам красномовно оповідає переказ про Ноя. Нагадаємо ці слова: «Тоді Господь Бог сказав Ноеві: «Увійди зі своєю родиною до ковчега, бо Я побачив, що ти один праведний переді Мною серед усіх, хто живе зараз на світі. Візьми з собою по сім пар чоловічої та жіночої статі усіх чистих тварин і по одній парі всіх нечистих – чоловічої та жіночої статі. Візьми також із собою по сім пар чоловічої та жіночої

статі кожного виду птахів, щоб зберегти рід їхній по всій землі»³⁰ (Бут. 7:1–3).

Досить часто ці слова Книги Буття сприймаються як доказ екофобії християнства та властивої йому сегрегації тварин на «чистих» та «нечистих». Проте змушені знову спростувати подібні міркування. По-перше, старозавітний поділ тварин на «чистих» і «нечистих» був лише елементом богослужбової практики: перших можна було приносити в жертву Богу, других – не можна. По-друге, ніде у Старому Завіті не сказано ні слова щодо того, щоб нечистих тварин якимось переслідувати чи винищувати. Так, у побутовому плані ними, звичайно, гребували і не використовували їх у їжу (сучасним проявом подібного світогляду є кошерна їжа в іудаїзмі та халяльна в ісламі), але про боротьбу з такими тваринами не йдеться ні слова. По-третє, вказаний фрагмент з переказу про потоп говорить нам якраз про зворотне: Бог наказав Ною (саме наказав!) врятувати всіх тварин, незважаючи на їх богослужбовий статус. Таким чином, перед нами відкривається дивовижна картина: згідно з Книгою Буття, у критичний момент історії Бог віддає пріоритет природоохоронному, а аж ніяк не богослужбовому принципу старозавітної релігії. Після цього вважаємо, що будь-які спроби звинуватити Біблію в «природопідкоренні» та антропоцентризмі просто безпідставні.

Нам видається, що всі автори, які наполягають сьогодні на необхідності відмовитися від нібито біблійного антропоцентризму на користь так званого «екоцентризму», просто не цілісно знайомі з справжнім змістом Книги Буття. По суті, те, до чого закликають такі автори (баланс інтересів людини і природи, гармонійний розвиток, «зелена» економіка та ін.), давно описані у Старому Завіті, і більше того, там зазначена екзистенційна причина всіх екологічних лих – апостасія,

³⁰ Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Перше видання. Київ : Українське Біблійне Товариство. 2020

тобто відпадання людини від Бога: «Оскільки людство залишається у гріховному стані, світ продовжує прямувати небезпечним шляхом знищення та забуття. Він не тільки бере участь у цьому процесі, але і відображає людську природу, спотворену первородним гріхом. Внаслідок гріхопадіння має не тільки антропологічне, але й космологічне значення. Людська слабкість у ставленні до навколишнього середовища пов'язана із страхом смерті. Як наслідок, людство почуває себе у небезпеці, бо людина не вірить у Боже провидіння, оскільки втратила зв'язок з Творцем, як дитина з батьком. Через відсутність віри, яка забезпечує відчуття безпеки та внутрішньої гармонії, людська непевність та зневіра до Творця відображається через надмірне та злочинне використання природних ресурсів, в економічному, політичному і соціальному вимірах, цим самим порушується покликання людини бути співтворцем усього сотвореного»³¹.

Хочемо нагадати, що саме Старий Завіт є світоглядною та віросповідною базою для основних монотеїстичних релігій – християнства, ісламу та іудаїзму, а тому, щоб краще зрозуміти культивоване ними ставлення до природи, слід знати його зміст. Євангеліє, на ґрунтуються всі три християнські течії (православ'я, католицтво та протестантизм), звернене передусім до морального світу людини у її спілкуванні з іншою особою, а тому наголошує не на екології чи космогонії (як Книга Буття), а саме на етиці. Лаконічно висловлюючись, якщо головною заповіддю Старого Завіту було «обробляти та зберігати»³² (Бут. 2:15), то головною заповіддю Нового Завіту стало «возлюби свого ближнього, як самого себе»³³ (Мф. 22:39).

³¹ Андрушко В.Т., Волошин Л.М., Микита Н.О. Богослов'я людини та природи – фундаментальна засада екологічної культури і відповідальності за світ божого створіння. *Науковий Вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.11, с. 385

³² Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Перше видання. Київ : Українське Біблійне Товариство. 2020

³³ Там же

Але все ж в Новому Завіті ми також можемо знайти екологічно зорієнтовані тексти. Очевидно, що писані вони євангелистами чи іншими апостолами не з метою екологічної просвіти, але все ж ті хто їх читають, можуть витлумачувати закладений в них відповідний потенціал.

Зокрема, книга Одкровення є частиною всього метанарративу, який передає нам Біблія та завершенням історії, розпочатої в перших розділах Буття. Цей метанаратив можна прочитати як еконарратив. Використання апокаліптикою риторики руйнування, як правило, метафоричне – воно або робить альянз на події Виходу або знищення творіння, або використовує її для опису величі Бога.

Очевидно, що в книзі Одкровення важливими акцентами є уявлення про Бога як Творця та Захисника свого творіння. У ній в історичному контексті під руйнівником розумілася Римська імперія, але її найменування, як Вавилон Великий показує, що це може бути будь-яка нечестива імперія, яка не обов'язково має географічні рамки, але вона точно чинить опір Царству Бога, а для досягнення свого благополуччя нещадно експлуатує природні та людські ресурси. Як було сказано, Бог дбає про своє творіння, і тому він очистить землю від будь-якої безбожності, будь-якої деструктивної речі і оновить її.

Видіння Іваном Богословом Нового Єрусалима, що спускається з неба, відображає наше примирення разом з Богом і з усім творінням. Примирення з Богом і примирення з рештою Божого творіння показано не як альтернатива, а як природний результат. З того, що Іван демонструє читачам, цілком логічно зробити висновок, що обидва примирення не розділяються, і в кризах нашого сучасного світу обидва є нагальною потребою. Одна з цілей, яку показує нам книга Об'явлення, полягає в тому, щоб церква сьогодні поєднувала в собі два ці аспекти. Як твердить Дж. К. Августін (J. C. Augustine) у власному есе «Екологічна справедливість та есхатологія в Одкровенні»: «Незважаючи на те, що Одкровення широко витлумачується як книга передбачення загибелі, це

есе закликає до міждисциплінарного, переосмисленого погляду на Одкровення як на джерело надії. Віруючі повинні радіти передбачуваній парусії... Готуючись до повернення Бога, віруючих закликають стати частиною руху за екологічну справедливість і робити сьогодні саме те, до чого закликав Іван в Одкровенні – відкинути зловживання Римом (постмодерністською домінуючою структурою влади) над Землею та бути мудрими її розпорядниками в передчутті радісного кінця»³⁴.

В екологічній перспективі у книзі Одкровення цікавим є також образ Агнця, що приноситься в жертву, що є важливий не лише для людей, а й для природи. Алгоричне ототожнення Христа з ягням в екологічній інтерпретації може репрезентувати ототожнення Боголюдини з творінням, тобто підтвердити жертву Христа через екологічну призму: Христос є Агнець Божий, який жертвує собою заради життя світу і його спасіння. Екологічне тлумачення Агнця як символу єднання людини і природи через Боголюдину Христа не відходить від вчення Православної Церкви. Цей образ отримав есхатологічне підтвердження того, що весь світ, усе творіння покликані до спасіння і прославлення Господа, оскільки вони поєднуються саме в принесеному в жертву Агнці.

Одкровення Івана – це недовикористаний екологічний потенціал сучасного суспільства. «Одкровення Івана дає можливість критично розглянути стосунки сучасної людини з екосистемою Землі на індивідуальному та глобальному рівнях. Послання надії та мотив Нового Єрусалиму – це зображення потенціалу людей оновити Землю, на якій вони живуть, до якої вони екзистенціально прив'язані, яка є для них найкращим місцем»³⁵.

Дослідники проблеми екологічного богослов'я, сходяться на тому, що питання зниження екологічної свідомості людей повинна бути

³⁴ Augustine J. C. Environmental Justice and Eschatology in Revelation. Loyola Law Review. Vol. 58. 2012, p.348

³⁵ Brankovski E. Ecology in the Revelation of John. *Astra Salvensis*, 2021. №. 18, p.193.

вирішена прямим втручанням християнських Церков, які повинні взяти на себе роль упорядника творінням. Церква має місію бути провідницею в питаннях екологічної просвіти, наголошуючи на Святому Писанні та Святій Традиції як на позитивних для збереження навколишнього середовища, і бути відданою конкретному вирішенню екологічних проблем. Необхідно наголошувати на екологічній свідомості під час тлумачення Святого Письма, перш за все актуалізуючи її на особистісному рівні, через релігійну спільноту, аж до облаштування спільного ставлення християн до збереження та реального застосування екологічного послання Одкровення.

В наш екологічний час ми часто спостерігали несприятливі космічні дії людського гріха. Можемо навести приклади змін природи, які, більшою мірою, ми спостерігаємо в мутаціях, наслідках екологічних катастроф і використання атомної енергії. Популярні фільми-катастрофи вже не описують настання та захоплення світу позаземними цивілізаціями. Вони показують той жах, який може принести нам природа, і найчастіше опис катаклізмів дуже нагадують термінологію страт і судів. Сама назва уявного світу, після цих катастроф – «постапокаліптичний», говорить про це. Але на відміну від песимістичних уявлень людини, книга Одкровення дає надію на перетворення і впевненість у тому, що світ буде досконалий.

У конкретних тлумаченнях уривків з Одкровення показовим є використання літературно-історичного методу тлумачення, а також методу оповіді та канонічного методу. Вони дають нам можливість розкрити предметність алегоричності та футурологічної спрямованості цього тексту. Але основним методом дослідники називають герменевтичний метод розкриття екологічного наративу, що є одним із сучасних біблійних методів тлумачення всієї біблійної історії як розповіді про взаємини Бога із усім створеним та есхатологічне майбутнє останнього.

Висновки до другого розділу

Біблійна антропологія презентує нам людину як вінець творіння Божого, шляхом розповіді про те, як її було створено, і вказівку на відповідальність, яку їй покладено у середовищі твореного Богом та в солідарності з ним. Християнські богослови, зокрема і святий Василій Великий підкреслюють ідею того, створення людини «за образом Божим»³⁶ (Буття 1:26) унаочнює людську раціональність. А бути розумним означає бути сприйнятливим і охочим до спілкування (в найширшому контексті, в тому числі – спілкування з природою), до плекання себе як цілісності. Ця цілісність вимагає, отже, аксіології такого спілкування – як на міжособистісному рівні, так і в контексті формату людина – світ. Окрім того саме осердя життя будь-якого християнина – Причастя, – що є і сопричастям, і в свою чергу означає спільне шанування Творця, визнання Його авторитету, а також долучення до конкретних прикладів співучасті в Його роботі – в тому числі в напрямку плекання всього живого.

Виходячи з наведеного вище аналізу найважливіших старозавітних книг, ми можемо зробити висновок про те, що біблійна картина світу дуже екофільна, але при цьому є повністю теоцентричною. Згідно з нею, творцем та господарем всесвіту виступає сам Бог. Не людина, як часто витлумачують критики християнства, а власне сам Творець й є господарем усього «видимого та невидимого». Людина є невід'ємною частиною природи, але при цьому вона є «домоуправителем» і, що набагато важливіше, співтворцем Господа. На людину покладено обов'язок «обробляти» і «зберігати» природу. Таким чином, біблійні постулати не можна назвати світоглядною основою споживчого ставлення до природи, а християнську картину світу – причиною сучасної екологічної кризи.

³⁶ Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Перше видання. Київ : Українське Біблійне Товариство. 2020

Розділ 3

ОСНОВНІ ІДЕЇ ВЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЩОДО ПРОБЛЕМ ОХОРОНИ ПРИРОДИ Й НАЙТИПОВІШІ ВЗІРЦІ КОНКРЕТИКИ ЕКОЛОГІЧНОГО СЛУЖІННЯ (НА ҐРУНТІ ІНІЦІАТИВ ПАТРІАРХА ВАРФОЛОМІЯ І)

Православна Церква багато років сприймалася як така, що є занадто консервативною релігійною структурою, яка мало уваги приділяє питанням соціального служіння та лідерства, на відміну від навіть уже представників інших християнських конфесій – католицизму та протестантизму. І хоча, як ми уже мали змогу переконатися, у християнському віровченні закладені чіткі інтенції налаштування особи на екологічну відповідальність за все, що створив Бог, але немає й підстав заперечувати: на шляху імплементації та оприявлення в наративі релігійних лідерів цих екологічних ідей християнська Церква в цілому, а православна й поготів, не завжди належно інтенсифікувала ці власні органічні її природі екобогословські формати місійності. Але як вірно зазначає І. Горохолінська: «...кінець XX – початок XXI ст. докорінно змінив цю ситуацію. Звичайно, що в досвіді певних християнських течій та окремих громад такий екоспрямований аспект реалізації місійності через соціальну функціональність здійснювався і раніше. Але саме на початку XXI ст. з'являються підстави говорити, що екологічна теологія у всіх течіях християнства тісно вплетена в соціальну доктрину через звернення їхніх релігійних лідерів, появу конкретних документів, що підкріплюють такі звернення, а також організацію конкретних молитовних днів, цьому присвячених («День молитви за довкілля», щорічно, 1 вересня; «Молитва за Землю та збереження життя» під час так званої «Години Землі» у березні

тощо). Звісно, важливо, щоб символізм таких заходів підсилювався відповідною практикою соціально значущої активності Церков»³⁷.

Як ми неодноразово підкреслювали, то така екологічна діяльність (підготовка та звернення до пастви із текстами церковних рішень та регламентів на екологічну проблематику; провадження екологічних комісій, місій чи інших інституційних структур, що можуть діяти при церкві тощо) не даремно асоціюється передусім із католицькою соціальною практикою та різноманітними форматами протестантських екологічних служінь та ініціатив (у різних протестантських конфесій із різною інтенсивністю та відповідальністю). Але особа, релігійний лідер, який є найприцильнішим предметом нашого дослідження – Вселенський Патріарх Варфоломій змінив цю ситуацію докорінно.

Згідно логіки ми б мали зараз актуалізувати ідеї Варфоломія I, щоб підкрипити вище сказане й мати змогу на завершення перейти до аналізу документу, що є основою соціальної доктрини православної церкви, яка склалася під пильним керівництвом Вселенського патріарха, продемонструвати позицію лідерів православних церков України щодо екологічної проблематики тощо. Це все буде в цьому розділі. Але на нашу думку, найкраще його буде розпочати із звернення до тексту енцикліки «Laudato Si» Папи Франциска. Цей католицький глава церкви визнає, що саме гріхозна природа людини, її пристрастність й безоглядна руйнівна поведінка на шляху дисгармонії власного спілкування із світом природи (а отже помилкове та егоцентричне розуміння власної природи та покликання) довели до того, що «...ми завдали їй шкоди своїми зловживаннями та безвідповідальним використанням дарів, якими її нагородив Господь. Ми дійшли до того, що вважаємо себе її володарями і хазяями, які мають

³⁷ Горохолінська І. Наратив український релігійних лідерів щодо екології та охорони здоров'я: контент-аналіз. სამეცნიერო ჟურნალი „ხელისუფლება და საზოგადოება (ისტორია, თეორია, პრაქტიკა)“ (Scientific magazine “Authority and Society (History, Theory, Practice)”). 2021. № 4 (60). Tbilisi, Georgia, с. 90.

право розграбовувати її, коли заманеться. Насильство, що зачалося в наших уражених гріхом серцях, знаходить відображення у симптомах захворювання, що проявляється в землі, воді, повітрі та живих істотах»³⁸. Саме тому ми повинні розуміти, що екологічний стан довколишнього середовища – є певним індикатором того чи людина вірна, а чи ні заповідям християнської етики. Звідси ж розуміння нашої релігійності та етичності не є окремих від того як ми ставимося до природного світу. Якщо ми виявляємо егоїзм щодо природного світу, який нас оточує, ми таким чином стаємо справжніми егоїстами перед обличчям Господа та усвідомлення Його задуму щодо створеного. Але навіть не ця доволі чітка та зрозуміла екологічна настанова нас зацікавила в тексті цієї енцикліки. Доволі цінно й прикметно, що в цій енцикліці Папа Римський згадує й Вселенського Патріарха Варфоломія та його екологічні ініціативи і проповіді: «...Варфоломій привертає увагу до етичних та духовних причин екологічних проблем, що вимагає від нас пошуку можливих рішень не лише в царині технології, а й через зміни в людині, інакше нам вдасться позбутися хіба що симптомів проблеми. Він просить нас замінити споживання жертівністю, жадобу – щедрістю, марнотратство – умінням ділитися, вдатися до аскетизму...»³⁹. Те в яких інтонаціях і з якою шанобливістю Папа Франциск говорить про міркування Вселенського Патріарха підтверджує той факт, що саме останній є найпомітнішою фігурою в християнському світі загалом, хто б настільки послідовно та із самовіддачею працював би на шляху екологізації християнського вчення. Окрім того, подібна згадка главою католицької Церкви ідей глави Вселенської патріархії – першого серед рівних у православному світі, демонструє розуміння ним (і, маємо надію, вірними хоча б цих двох християнських течій) унікальної важливості спільних екуменічних дій усіх

³⁸ Енцикліка Святішого Отця Франциска. «Laudato Si» Про турботу за наш спільний дім. Київ-Івано-Франківськ-Дрогобич: «Коло», 2019, с.5

³⁹ Там же, с.10

християн на шляху до розв'язання екологічної кризи наших днів. Це і є вірець справжнього християнського діалогу заради утвердження істин Божественної Любові, що плекає Життя в усій його повноті та Гармонії. Саме такі приклади солідаризованості заради утвердження Життя є орієнтирами для тих, хто хоче зрозуміти живий та діяльнiсний, а не застиглий у нормах-дозволах, чи нормах-заборонах, смисл християнської етики любові. Така демонстрація співпраці зі сторони лiдерiв християнських течiй є також своєрiдним символом – для вірян це наглядний заклик до об'єднання зусиль та ентузіазму задля самовдосконалення й переоцінки свої звичних форматів поведінки, побутової культури, прийняття рішень у професійній царині тощо, з огляду на екологічну свідомість.

Тож спробуємо обміркувати основну спрямованість ідей та розібрати запропоновані ініціативи цього релігійного лiдера, який заслужено отримав звання «зеленого Патріарха». «Саме патріарх Варфоломій I, один із перших серед Предстоятелів Православних Церков, почав звертати увагу суспільства на важливість проблеми охорони довкілля. Патріарх неодноразово наголошував, що він, як православний християнин та духовний лiдер, відчуває свою особисту відповідальність за вирішення екологічних проблем, оскільки, на його думку, вони є більшою мірою проблемами духовними, ніж соціальними. Ці міркування патріарха породжені розумінням того, що людська природа тісно пов'язана з природою навколишньою, і наші хвороби вражають також довкілля»⁴⁰.

Бути екологічно нечутливими, порушувати екологічну гармонію й завдавати шкоди природному світу ми можемо не тільки через бездумне викидання сміття, використання автомобілів, що завдають значних викидів в атмосферу – що є на поверхні. Навіть такі соціальні корозія як воєнні дії, спровокована нерівністю розподілу ресурсів, корупцією бідність, усі види соціальної несправедливості й порушення прав людини

⁴⁰ Кобрій Р. (священик). Діяльність Константинопольського Патріарха Варфоломія I у сфері захисту довкілля. Волинський благовісник. 2017. № 5, с. 278-279.

є тими маркерами впливу, що також прямо чи опосередковано визначають рівень шкідливого впливу на суспільство. Таким є основний лейтмотив екологічної візії патріарха Варфоломія I. Він часто вказує у своїх зверненнях, що людство повинне зрозуміти, неможливість спасіння людської природи (як створеного) без врятування природи іншого Господом сотвореного світу. Вже навіть тому нам слід турбуватися про екологічний добробут нашої планети.

Лідер Православного світу, міркуючи про шляхи вирішення нагальних проблем екології вбачає їх в комплексності підходу – з врахуванням і духовно-комунікативного, і соціально-відповідального чинників, зокрема:

- 1) постійність молитви за усе творіння;
- 2) експертна та комплексна рефлексія екологічних проблем з представниками впливових кіл;
- 3) всеохопне донесення до спільноти вірних, звичайних людей інформації про реальний стан справ – через проповіді, публічні молитовні та поминальні дні, звернення тощо.

Тому вартує чітко вказати на увесь той масив роботи в цьому напрямку, яку здійснює як Варфоломій I самостійно, так і Вселенська патріархія. Це і публікація статей в наукових журналах, часті виступи патріарха на наукових конференціях, семінарах, нарадах та симпозіумах, урочисті промови, що ним виголошуються на церемоніях вручення нагород за громадські ініціативи, отримання різноманітних почесних звань різного рівня. Звичайно окремим блоком тут вартує загадати архіпастирські послання патріарха (особливо тут цікаві ті, які оприлюднюються з нагоди Нового року, свята Різдва, відзначення світлого Господнього Воскресіння). Без виключення будь-якої можливості чи нагоди – все це чітко вказує на те, наскільки для Святійшого патріарха важливими є питання екології, він не уникає жодного формату для того, щоб їх торкнутися.

Вселенський патріарх є автором трьох книг, на сторінках яких він актуалізує саме питання екологічні – охорона довкілля, християнський погляд на природний світ тощо: «Віч-на-Віч з Тайною. Православне християнство у сучасному світі»⁴¹, відтак «Всесвітня благодать, смиренна молитва. Екологічна візія «зеленого патріарха» Варфоломія»⁴², за також вийшов друком збірник, де розміщені його розрізнені статі, промови та інтерв'ю на екологічну проблематику: «На землі, як на Небесах: екологічна візія та ініціативи Вселенського патріарха Варфоломія»⁴³. Вказані роботи, на наше переконання, є яскравим та чітким вираженням баченням патріархом Варфоломієм екологічного питання. Якщо врахувати рівень його включеності в сотні інших питань та проблем релігійно-церковного життя, адже ми говоримо про Вселенського патріарха й ту працю, яку потрібно докласти, щоб підготувати,класти та видрукувати всі ці роботи, ми розуміємо наскільки для патріарха Варфоломія є важливою екологічна просвіта, ширення серед найширших кіл власних ідей та думок, демонстрація не байдужості Православ'я до таких нагальних питань.

Формування нового ставлення до питання морального вдосконалення серед вірних – ось наскрізне завдання, яке, як ми можемо спостерігати, ставить перед собою патріарх Варфоломій. «Необмежене прагнення до задоволення матеріальних потреб, особливо потреб надмірних і штучних, гріховне за своєю суттю, бо веде до зубожіння і душі людини, і навколишньої природи. Не можна забувати, що природні багатства Землі є не тільки людським надбанням, а, перш за все, – Божим творінням: «Господня земля і все, що наповнює її, вселенна і всі, що

⁴¹ В оригіналі: *Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today*. New York: Doubleday, 2008. 304 p.

⁴² *Cosmic Grace, Humble Prayer: Ecological vision of Green Patriarch Bartholomew*. Grand Rapids. Mich.: Eerdmans Publications, 2003. 351 p.

⁴³ *On earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*. New York: Fordham University Press, 2012. 388 p.

живуть у ній» (Пс. 23, 1). І головним фактором збереження цілісності цього Божого творіння, за словами патріарха Константинопольського Варфоломія I, є відповідний духовно-моральний рівень людини»⁴⁴.

Сфера діяльності Вселенського патріарха у напрямку екологічної просвіти та екологізації соціальної доктрини Православної Церкви не обмежується тільки напрацюванням теоретичних, наукових праць, що формують православне «екологічне богослов'я». Своєю діяльністю Варфоломій I намагається якомога повніше долучитися й до практичного вирішення екологічних проблем сучасності.

Щодо таких практичних форматів його роботи, то спробуємо коротко їх окреслити. Першою вагомою ініціативою тоді ще не Вселенського патріарха, а поки тільки радника й близького товариша правлячого патріарха Димитрія стало проголошення 1 вересня, що є першим днем року за церковним календарем, Днем молитви за збереження й захист навколишнього середовища. Це сталося у 1989 році. Тоді Вселенська патріархія звернулася до всіх Православних Церков долучитися до цієї ініціативи. І після цього, мабуть, з огляду на доволі потужну як особистісну харизму, так і рівень професіоналізму Варфоломія I, ця ініціатива набула доволі масштабного виміру – ця ідея була підхоплена Конференцією європейських церков, а опісля й Всесвітня рада Церков.

У 1991 році один із монахів, що перебував на Святій горі Афон – Герасим Мікрагіаннаніт (Gerasimos Mikrayiannanites) уклав чин вечірнього богослужіння за навколишнє середовище (Office of Vespers for the Protection of Creation). Варфоломій I, що в цей час уже обраний патріархом й перебуває на Константинопольській кафедрі, докладає усіх зусиль та застосовує власний авторитет для якнайширшого поширення цієї служби та її популяризації. В подальшому, будь яка ініціатива щодо

⁴⁴ Кобрій Р. (священик). Діяльність Константинопольського Патріарха Варфоломія I у сфері захисту довкілля. Волинський благовісник. 2017. № 5, с.278.

екології, яка ставала відома патріархові знаходить максимальне його схвалення та підтримку. Ще одним прикладом може бути випадок, що стався майже відразу після обрання Варфоломія патріархом. Чи не першою його ініціативою стає богословський захід, що відбувався на острові Крит «Життя у творінні Господнім». На цьому заході, він презентує учасникам – релігійним діячам, особам у сані і без, світській інтелігенції свої роздуми щодо нагальних проблем екології.

Масштаб постаті патріарха Варфоломія справді важко переоцінити. Українська дослідниця А. Іваницька доволі повно про це говорить у своїй статті, йому присвяченій: «Один із світових лідерів сучасності патріарх Варфоломій – «зелений патріарх», чи не основна постать екуменічного руху. В одній особі гармонійно поєдналися «... модерніст, представник «екологічної свідомості», борець з Православ'ям в ім'я толерантності», натхненний ідеєю прав людини та релігійної терпимості. Він покладає визначені проблеми в найширший контекст: бере участь у роботі Європарламенту (1994, 2008), Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО (1995), міжнародному форумі у Давосі (1999), Празькому «Форумі 2000» (1999). Яскраві біографічні дані патріарха: знання мов (латина, англійська, італійська, французька, німецька), навчання в Європі, обізнаність із творами сучасників, вивчення провідних напрямів сучасної філософії (екзистенціалізм, персоналізм) визначили глибоку інтелектуальну позицію патріарха Варфоломія як щодо екуменічних розвідок, так і багатьох інших питань. Його зусилля із захисту релігійної свободи та прав людини, ініціативи щодо досягнення релігійної толерантності та взаємоповаги між світовими релігіями, робота задля міжнародного миру в питаннях захисту довкілля відзначені Золотою медаллю Конгресу США у 1997 році»⁴⁵.

⁴⁵ Іваницька А.Г. Вселенський патріарх Варфоломій про світ і церкву. Особистість і богослов'я. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, III (11), Is.: 67, 2015, с. 20.

Цій нагороді, про яку говорить дослідниця, передували просто колосальні організаторські практичнозначущі ініціативи Варфоломія I щодо популяризації екологічних ініціатив – від шкільної освіти до богословської теоретизації. Зокрема, у червні 1992 року він провів ще один захід з обговорення питань захисту природи та навколишнього середовища на острові Халки. Учасником цієї події був Філіп Единбурзький, що на той час обіймав посаду президента Всесвітнього фонду дикої природи. І ця залученість принца також дала свої позитивні результати – в листопаді 1993 року Варфоломія було запрошено до Букінгемського палацу. Принц і патріарх почали планувати цілу низку спільних ініціатив та просвітницьких заходів. В квітні 1994 року на пленарному засіданні Європейського парламенту Варфоломій виголошує офіційну промову, актуалізуючи питання захисту нашої спільної домівки від екологічних небезпек.

Після гарної реакції громадськості та видимих практичних результатів симпозіуму, який відбувся на острові Халки – «Екологічна та релігійна освіта» (червень 1994 р.), патріарх вирішує вдатися до організації серії схожих заходів із основною метою – просвіта, підняття рівня обізнаності серед якнайбільшого числа людей щодо екологічних ризиків та небезпек з якими зіткнувся світ наприкінці XX століття. Згідно матеріалів, які вийшли як збірник усіх цих заходів було проведено зокрема симпозіуми «1) Довкілля та етика (12-18 червня 1995); 2) Довкілля та зв'язки (1-7 липня 1996); 3) Довкілля та правосуддя (25-30 червня 1997); 4) Довкілля та бідність (14-20 червня 1998). У симпозіумах узяли участь екологи, активісти із захисту довкілля, політики та богослови»⁴⁶.

Не меншої практичної значущості має й ініціатива «зеленого патріарха» щодо формування так званого Комітету у справах релігії та

⁴⁶ On earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew. New York: Fordham University Press, 2012, p. 8.

науки. Задля напрацювання теоретичних християнськиопосередкованих, таких, що мають чіткий зв'язок із православною традицією ідей, що сприятимуть витворенню нових норм поведінки особистості щодо природи та навколишнього середовища й для залучення нових компетентних особистостей, які б провадили ініціативи Варфоломія на належному організаційному та ідейному рівні й було розпочато його діяльність у 1995 році. Завданням цієї комісії також було координувати та організовувати людей, які зацікавлені проблемами збереження довкілля. Масштабність ініціативи вимагала масштабності рішень, і саме тому на посаді голови цього комітету Варфоломій I не бачив нікого окрім відомого та досвідченого лідера громадськості, вдумливого та глибокого богослова, екологічні ідеї якого ми вже аналізували у попередньому розділі, – митрополита Іоана Зізіуласа.

Спектр діяльності комітету був найширший: налагодження спільних містків взаємодії між вченими-дослідниками та релігійними діячами; вивчення екології річок та морів й глобального потепління; вплив таких соціальних корозій як війна, бідність, а також культурно-історичних суспільних змін як технологічний прогрес та урбанізація на стан екології. Ця діяльність не обмежувалася виключно зустрічами та обговореннями. Комітет організовував та провадив цілу низку конкретних практичних дослідницьких екологічних проєктів, залучалися до популяризації подібних ініціатив медіа, громадські діячі, політики тощо. Патріарх Варфоломій усвідомлено вказував: «Якщо ми хочемо, щоб результати були ефективними, богослови та науковці повинні співпрацювати з економістами та політиками»⁴⁷.

Як відомо, у 2020 році патріарх Варфоломій затвердив документ, що відомий як соціальна доктрина православ'я «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної церкви». Цей документ було

⁴⁷ Вселенський Патріарх Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. Пер. з англ. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011., с. 200.

оприлюднено для публічного обговорення. Наразі він є чи не найважливішим кроком Вселенського патріарха на шляху вибудування цілісної соціальної доктрини Православ'я. «Сьогоднішнє православне соціальне вчення завдяки діяльності Вселенського патріархату переживає дві радикальні трансформації: перехід від пізньомодерного до постмодерного богословського дискурсу у власній мові та перемогу ідей пост-ліберальної політичної теології Фордгемської школи, яка претендує на створення пост-постмодерної соціально-політичної етики»⁴⁸.

Доволі важливою є та частина цього документу, де найчіткіше видно позицію православної церкви щодо питань екології та захисту навколишнього середовища. Ми віднаходимо такі сентенції у §74 цього надзвичайно важливого документа. Саме тут можемо прочитати, що сучасному християнському світові: «потрібен аскетичний етос, здатний переорієнтувати волю людини так, щоб відновити її зв'язок з усім творінням. Такий етос нагадує християнам, що творіння, божественний дар люблячого Творця, є не нашою власністю, що її ми споживаємо з власної примхи чи бажання, а радше цариною спілкування й насолоди, блага якої є спільними для всіх людей і всіх створінь, і красу якої люди покликані берегти й захищати. Зокрема, на це спрямовані зусилля зупинити марнотратне й руйнівне використання природних ресурсів, робота зі збереження світу природи для нинішнього й майбутніх поколінь, а також практика утримання й мудрої поміркованості в усьому»⁴⁹. Дуже чітка богословська позиція, яка очевидно підсумовує увесь досвід православного екологічного богослов'я, який ми намагалися систематизувати в попередніх розділах. Ми бачимо, що соціальна доктрина

⁴⁸ Гулямов Б.С. Християнський гуманізм соціальної доктрини Константинопольського патріархату. Дисер. канд. філос. н. 09.00.14 – богослов'я. Київ : Нац. пед. ун-тет ім. М.П. Драгоманова, 2021., с. 19.

⁴⁹ За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної церкви. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України* : офіційний сайт. Режим доступу: https://risu.ua/za-zhittya-svitu-na-shlyahu-do-socialnogo-etosu-pravoslavnoji-cerkvi_n103522

православ'я, передусім закликає до гармонійного спілкування між усім сотвореним задля засвідчення любові до Творця. Поміркованість й відмова від надмірності – аскетична інтенція й тут засвідчує себе. Те, що напрацьовувалося поколіннями богословів знаходить чітку регламентацію на рівні документа Церкви. Як слушно про це твердить І. Горохолінська: «Поява таких однозначних у своєму дискурсивному векторі соціально-ціннісних документів християнських Церков дає підстави твердити про зміцнення в християнській теології екологічних імперативів поведінки. Ініціативність християнських лідерів сьогодення сприяє вірі в те, що з огляду на таку чітку їхню позицію на глобальному рівні, локально формуватимуться в середовищі християнських спільнот ефективні екологічні заходи й програми, котрі де-факто продемонструють дієвість християнських заповідей любові до всього створеного. Й «зелене» християнство як маркер екологічної небайдужості вірян стане повноцінною характеристикою аксіологічних стратегій християнства нашого часу й майбуття»⁵⁰.

Варто сказати, що все ж в українському науковому середовищі, попри те, що є багато досліджень, які доволі позитивно та схвально оцінюють цей документ, можна зустріти і критику певних елементів «За життя світу». Наприклад, публікація «Соціальна доктрина Вселенського патріархату: позитиви та сумнівні моменти»⁵¹. Тут автор Ю. Олійник намагається цілісно й, як він сам твердить, тезово охарактеризувати «сильні» та «слабкі» сторони цього документа. В цілому, за виключенням окремих незначних моментів, цей тезовий розбір характеризує документ соціальної доктрини

⁵⁰ Горохолінська І. Наратив український релігійних лідерів щодо екології та охорони здоров'я: контент-аналіз. სამეცნიერო ჟურნალი „ხელისუფლება და საზოგადოება (ისტორია, თეორია, პრაქტიკა)” (*Scientific magazine “Authority and Society (History, Theory, Practice)”*). 2021. № 4 (60). Tbilisi, Georgia. С. 91.

⁵¹ Олійник Ю. Соціальна доктрина Вселенського патріархату: позитиви та сумнівні моменти. *Політична теологія : аналітично-дослідницький центр*. Режим доступу: <https://politeo.online/materialy/soczialna-doktryna-vselskogo-patriarhatu-pozytyvy-ta-sumnivni-momenty/>

позитивно. Але, що цікаво, саме екологічна проблематика й шлях її розгляду в «За життя світу», видаються автором не зовсім вдало обґрунтованими. Він вказує: «Амбівалентний підхід до екології. Сумнівним, попри наведені з Передання докази важливості піклування про природу, є некритичне ставлення до міфологеми глобального потепління. Космічне значення гріха Адама, посилення на міркування святого Максима Ісповідника про покликання обоженої людини удосконалювати природу – теоретичний плюс. На практиці – безкритичне сприйняття гіпотез про згубність викидів вуглецю (хоча існують й альтернативні гіпотези глобальних змін клімату)»⁵². Ця критика більшою мірою стосується не богословських аргументів, а власне глибини природничо-наукових знань авторів документу з проблеми, а тому, загалом можемо вважати, що такі критичні зауваження зовсім не знецінюють його практичної богословської значущості.

Цей документ є важливим і для Православної Церкви України, звісно. Адже наша церква якраз розбудовує свої структури та формує власний «етос», який, очевидно, повинен бути органічною частиною всеправославного етосу, але поряд з тим й відображати щось унікально українське. Це дуже важливо і в контексті війни Росії проти України, яка трагічно забирає життя людей, їхні домівки, а також завдає надзвичайної шкоди нашій екосистемі. Тому вважаємо, що активна імплементація настанов патріарха Варфоломія I в реалії життя Православної Церкви України є надзвичайно нагальними як для внутрішнього життя церкви, її живого засвідчення вірності принципам православного шляху здійснення власної місії, демонстрації власної «актуальності» вірянам, що очікують від голосу церкви дієвих настанов, що відповідають духу і вимогам часу.

А тому доволі схвальним є той факт, що глава Православної Церкви

⁵² Олійник Ю. Соціальна доктрина Вселенського патріархату: позитиви та сумнівні моменти. *Політична теологія : аналітично-дослідницький центр*. Режим доступу: <https://politeo.online/materialy/soczialna-doktryna-vselskogo-patriarhatu-pozytyvy-ta-sumnivni-momenty/>

України Митрополит Епіфаній також засвідчує власну небайдужість до екологічної проблематики. Передусім слід вказати, що Православна Церква України долучилася до згадуваної вище ініціативи проводити День молитви за збереження довкілля на початку церковного року. Таке рішення було прийнято у 2019 році. От як про це говорив владика Епіфаній: «Священний Синод Православної церкви України, втілюючи в життя рішення Святого і Великого Собору Православної церкви (Крит, 2016) про активну підтримку екологічних ініціатив та встановлення 1 вересня Дня молитви за захист навколишнього природного середовища, постановив відзначати й у ПЦУ в найближчий недільний день після 1 вересня День молитви про захист навколишнього природного середовища (журнал № 32 від 24 червня 2019 р.)... Коли людина, помиляючись, егоїстично уявляє себе єдиним володарем світу, вона не лише нищить довкілля, вона, насамперед, духовно руйнує себе. Людська жадібність, егоїзм та недалекоглядність призводять до бездумного використання природних ресурсів, забруднення довкілля та руйнівних змін клімату. А це – не лише зневага до творіння Божого, але й накопичення негараздів для майбутніх поколінь»⁵³. Важливими є і слова промови, яку він виголосив відвідуючи Державну екологічну академію післядипломної освіти та управління: «Ми долучилися до всеправославного Дня молитви за збереження довкілля і в наших храмах лунали молитви та проповіді, присвячені цьому. Церква приділяє значну увагу збереженню навколишнього середовища, причиною ж екологічних негараздів є духовні та етичні проблеми людства, адже Господь оселив людину серед створеного Ним світу та доручив нам піклуватися про творіння, щоби ми дбали не лише про себе, а й про рослинний і тваринний світ навкруги нас»⁵⁴. Уже те, що така зустріч відбулася є чітким свідченням готовності

⁵³ ПЦУ молотиметься про захист навколишнього середовища. *УКРІНФОРМ*. 02.07.2019. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2731818-pcu-molitimetsa-pro-zahist-navkolisnogo-seredovisa.html>

⁵⁴ Причиною екологічних негараздів є духовні та етичні проблеми людства, –

Церкви співпрацювати із науковцями та представниками різних дослідницьких кіл на шляху започаткування важливих ініціатив у сфері захисту навколишнього середовища, витворення спільних екологічних наративів, що мали б сприяти екологічно конструктивному способу облаштування життя віруючих. Їх богословський месидж є також прозорим, адже чітко він апелює до християнської настанови любові до всього створеного Богом, згідної біблійної ідеї «людини-охоронця» чи «людини-упорядника», що в момент свого творення була призначена до служіння й піклування за ойкумену.

Представники ПЦУ долучилися також свого часу до роботи екологічного саміту в Стамбулі. Він відбувався 1 червня 2019 року (уже III за рахунком екологічний саміт Халкі). Очевидно, що організатором цієї події був Константинопольський патріархат. Активну організаційну участь взяли також представники Свято-Володимирської православної богословської семінарії Нью-Йорка, а також семінарії Святого Хреста з міста Бостон. Нашу церкву там представляли ректор ВПБА прот. Володимир Вакін, а також викладач КПБА прот. Андрій Дудченко. Залученість священослужителів ПЦУ до заходу такого масштабу на екологічну тематику уже є прикметним з огляду на нашу предметність дослідження – українська церква включена в цей екологічний дискурс, що є доволі знаково. Але в інформаційному повідомленні про цю подію читаємо ще більш цікаві дані про практичні формати реалізації конкретики екологічних ініціатив ПЦУ, зокрема: «З благословення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Епіфанія та митрополита Переяслав-Хмельницького і Вишневецького Олександра клірик Спасо-Преображенського собору в Києві протоієрей Андрій Дудченко доповів Його Всесвятості про деякі екологічні ініціативи ПЦУ,

Митрополит Епіфаній. *Офіційний веб-сайт «Православна Церква України»*. 5 вересня 2019 р. Доступ: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/prychynoyu-ekologichnyh-negarazdiv-ye-duhovni-ta-etychni-problemy-lyudstva-mytropolyt-epifanij/>

зокрема, про громадський рух з відновлення річки Почайни та історичного місця хрещення Київської Русі, що підтримує Переяславсько-Вишневська єпархія ПЦУ»⁵⁵. Це є вказівкою на те, що ПЦУ готова долучатися не тільки формально до ініціатив патріарха Варфоломія, але й наслідувати кращі взірці його екологічної поведінки та ініціативності.

Якщо ж провести контент-аналіз інформаційних повідомлень про активність глави УПЦ (МП) за словосполученням «екологічні питання Онуфрій», то знайдені статті будуть не за темою запиту, малоінформативними, що дає підстави твердити, що глава цієї церкви не вбачає за потрібне свідчити на цю тему, вести просвітницьку діяльність посеред своїх вірних на екологічні питання, адже ні новин, ні відео-записів його публічних висловлювань щодо цієї теми немає. Але це не означає зовсім, що все ж ніхто серед духовенства цієї спільноти не може бути ентузіастом, що має власну сформовану екологічну позицію. Ми натрапляли в мережі на думки одного із протоієреїв цієї структури – В. Івашука, що чітко вказує: «Людина віруюча не дозволить собі залишити сміття в лісі або біля водойму – саме те, що в першу чергу забруднює Київ. Практика показує, що більш обачні у цьому відношенні люди, які згідно із Законом Божим відносяться до ближнього. Якщо й планують похід до парку або в ліс, то намагаються не смітити, а залишати після себе чистоту»⁵⁶. Це не є свідченням якоїсь позиції церкви, звичайно, а радше засвідчує індивідуальну думку окремого священослужителя, що формує не стільки екологічний порядок денний в своїй громаді (для цього все ж

⁵⁵ У церковному екологічному саміті в Стамбулі беруть участь представники Православної Церкви України. *Спасо-Преображенський собор. Сайт ставропігійної парафії Православної Церкви України в Києві, у Лико-граді*. 01.06.2019. Режим доступу: <https://www.preobraz.kiev.ua/2019/06/u-tserkovnomu-ekolohichnomu-samiti-v-stambuli-berut-uchast-predstavnyky-pravoslavnoi-tserkvy-ukrainy/>

⁵⁶ Екологія міста залежить від культури людей, які в ньому живуть – протоієрей УПЦ. УНІАН. *Інформаційне агентство*. 26.08.2015. Доступ: <https://religions.unian.ua/orthodoxy/1115400-ekologiya-mista-zalejit-vid-kulturi-lyudey-yaki-v-nomu-jivut-protiery-upty.html>

треба застосовувати більший контекст взаємодії з вірними, а ніж одне інтерв'ю), а скільки власну морально відповідальну поведінку.

Не можемо також не звернути уваги на публікацію на сайті, що чітко конотує із УПЦ (МП) – СПЖ (Спілка православних журналістів). Там 7 вересня 2020 року, під час чергових молитовних днів за довкілля в ПЦУ, вийшла публікація під заголовком «Про екологічні ініціативи ПЦУ». Намагаючись викладати матеріал, автори словосполучення «екологічне» беруть в лапки, натякаючи таким чином, що, мабуть, це умовність, хоча йдеться про заклик предстоятеля ПЦУ та одного із священнослужителів, що свого часу перейшов з УПЦ (МП) до ПЦУ Георгія Коваленка виявляти свою екологічну свідомість, бути екологічно відповідальними та послідовно втілювати в життєву практику всі ті настанови, які стосуються захисту навколишнього середовища. Православні журналісти з УПЦ (МП) спершу, на їх думку, іронічно подивувалися чому такі ініціативи та заклики з'явилися в середовищі ПЦУ після відвідин патріарха Варфоломія (хоча ми не розуміємо як можна думати, що є можливість висміяти рецепцію правильного та благого у глави материнської церкви – таке успадкування й перехоплений інтерес можуть засвідчувати тільки радість та схвалення, а ніяк не навпаки). А відтак вдалися до специфічного аналізу власного бачення ролі церкви у суспільстві: «Проблема екології – дійсно серйозна і насущна, але це питання держави. В Україні для цього існує ціле Міністерство захисту навколишнього середовища і природних ресурсів. Може, з сортуванням сміття розберуться там? Може, у «Церкви», якою себе позиціонує ПЦУ, повинні бути інші завдання? Чи можна уявити, що глава цього міністерства буде вчити українців, як правильно молитися і шукати шляхи до Царства Божого? Навряд. Христос сказав, що людина повинна віддавати «кесарево кесарю, а Боже Богові» (Мф. 22:21). Тому було б чудово, якби в ПЦУ вчили своїх послідовників миру і любові, яких їм дуже і дуже не вистачає. Ну а з сортуванням сміття ми як-небудь самі

(граматика авторська збережена – МП)»⁵⁷. Така позиція йде у категоричний розріз із багатьма аспектами християнського вчення і доволі наглядно демонструє глибоке поривання УПЦ (МП) із духом православної традиції, а перетворення її на світську за завданнями і містично-забобонну по суті структуру.

Висновки до третього розділу

Вселенський Патріарх Варфоломій I є відомим своєю соціальною активністю та глибокою зацікавленістю екологічною проблематикою. У своїх екологічних зверненнях навіть Папа Римський згадує його як великого подвижника у відстоюванні важливості для справжнього християнського способу життя небайдужості до питань захисту нашої спільної домівки – світу, де ми живемо. Цей захист можливий тільки через глибинне переосмислення інших аксіологічних устремлінь та прагнень – стриманості, поміркованості, доброзичливості тощо.

Соціальна концепція Православної церкви «За життя світу» згідно власних змісту та форми насправді є доволі органічною складовою уже усталеної православної богословської традиції. Доволі вагомо та важливо, що цей документ не став калькою якогось уже існуючого соціального регламенту. Його автори не пішли шляхом перекладання на православні «реалії» існуючих католицьких соціальних концепцій. «За життя світу» – народжена на ґрунті богословських дискусій в середовищі православ'я й яскраво віддзеркалює православний «етос». Він тут постає як форма практичного світогляду, що все ж за джерело має містичний досвід та традицію православного богослов'я, проте віднаходить власний вираз у аксіологічно опосередкованій риториці та дійсній соціальній практиці.

⁵⁷ Думки в голос. Чи повинна церква займатися сортуванням сміття? *СПЖ*. 7.06.2020. Режим доступу: <https://spzh.news/ua/mysli-vsluh/74367-dolzhna-li-cerkovy-zanimatysya-sortirovkoj-musora>

Православна Церква України доєднується до таких вагомих ініціатив Патріарха Варфоломія І. Як засвідчує контент-аналіз матеріалів інтернет-видань, настоятель ПЦУ не тільки за закликом Вселенської патріархії до всіх православних церков започаткував День молитви за збереження довкілля, але й намагається втілювати у конкретну практику екологічні прикладні завдання, зокрема ті, які стосуються вивчення можливостей відродження річки Почайна, що в Києві. Представники ПЦУ беруть участь у різноманітних заходах з метою продовжувати екологізацію власного служіння за взірцями, які напрацьовані «зеленим патріархом» Варфоломієм І. Доволі інертною в цьому плані є позиція предстоятеля УПЦ (МП). Жодних публікацій у мережі його екологічного наративу немає.

Нагальним завданням для ПЦУ в цьому ракурсі є створення відповідних дієвих комісій з питань екології й екологічного служіння, що, звичайно, ускладнюється умовами війни й потребою вирішення тих проблем, які пов'язані із військовим та медичним капеланством тощо. Але все ж, після нашої перемоги, з огляду на ту екологічну катастрофу, яку спровокувала країна-агресорка, рух в цьому напрямку потрібно буде нарощувати з ще більшою самовіддачею та вірністю біблійному вченню про Красу Світу.

ВИСНОВКИ

Провівши ідейно-теоретичний аналіз методами герменевтичного прочитання біблійних текстів, логіко-історичному відтворенню подій із життя Православної церкви, а також контент-аналізу наративу українських православних лідерів щодо екології, ми дійшли таких висновків:

1. Екобогослов'я як окрема дисциплінарна та наукова царина у християнському дискурсі постало реакцією на критику християнського антропоцентризму. На початку та в середині ХХ століття небайдужі інтелектуали та світські мислителі розпочали активно заявляти про потребу перегляду стратегій ставлення до навколишнього середовища. Осердя такої стратегії вони вбачали в новій аксіології, бо, на їх думку, стара християнська етика та пропоновані старозавітними текстами образи утвердили зверхність людини над природою, утилітарне призначення Землі та її надр. Почали поширюватися світські екологічні школи та напрямки, які синтезували в собі західнофілософські ідеї із орієнталістською релігійною аксіологією – екософія, персоналістична екологія, тощо. Але все ж такий стан речей став висхідною точкою для оформлення цілої низки актуальних екологічних ідей у християнських філософів ХХ століття (таких як П. Т. де Шарден), а також власне християнських богословів, які запропонували переосмислити християнське вчення в екологічному руслі й зрозуміти, що теоцентричне православ'я передусім орієнтує на те, що Творець і створене повинні перебувати в Гармонії. Така гармонія і є екологічною інтенцією – шкода природі – це шкода Божественному задуму; поважливе ставлення до природи – виконання Божественної волі тощо. Більше того, християнські богослови наполягають, що християнська антропологія і навіть літургія сповнені екологічних месиджів.

2. Виходячи отриманих аналітичних даних з найважливіших старозавітних книг, ми можемо зробити висновок про те, що біблійна картина світу дуже екофільна, але при цьому є повністю теоцентричною. Згідно з нею, творцем та господарем всесвіту виступає сам Бог. Не людина, як часто витлумачують критики християнства, а власне сам Творець й є господарем усього «видимого та невидимого». Людина є невід'ємною частиною природи, але при цьому вона є «домоуправителем» і, що набагато важливіше, співтворцем Господа. На людину покладено обов'язок «обробляти» і «зберігати» природу. Таким чином, біблійні постулати не можна назвати світоглядною основою споживчого ставлення до природи, а християнську картину світу – причиною сучасної екологічної кризи.
3. Все створене Богом християнство витлумачує як частину Божественного задуму, котрий реалізується гармонійно й добре, а тому мета всього створеного бути й надалі таким, підтримувати цю свою природу. Будь-яке руйнування – це відступ від Божественного промислу щодо створеного. А завдання людини, відповідно до книги Буття, – бути не споживачем, а охоронцем, котрий має дбати про довкілля з відчуттям шани до Божественного задуму і всього створеного. Бути «вінцем творіння» у християнській аксіології означає не владарювати, споживаючи, а радше дбати, благоговіючи перед красою і милістю Божою, котра проглядає через усе творіння. Справжня краса світу – в гармонії та рівності, котрі поширюються не лише на міжлюдське спілкування, а на спілкування між усім створеним. Саме порушення цієї злагоди й призводить до екологічних проблем та криз.
4. Вселенський Патріарх Варфоломій I є відомим своєю соціальною активністю та глибокою зацікавленістю екологічною проблематикою. У своїх екологічних зверненнях навіть Папа

Римський згадує його як великого подвижника у відстоюванні важливості для справжнього християнського способу життя небайдужості до питань захисту нашої спільної домівки – світу, де ми живемо. Цей захист можливий тільки через глибинне переосмислення інших аксіологічних устремлінь та прагнень – стриманості, поміркованості, доброзичливості тощо.

5. Саме Варфоломій започаткував цілу низку важливих екологічних ініціатив: 1) богословське обґрунтування екологічної відповідальності у власних працях – «Віч на віч з Тайною. Розуміння православного християнства у сучасному світі», «Всесвітня благодать, Смирenna молитва: екологічна візія «зеленого Патріарха» Варфоломія», «На землі як на небі: екологічна візія Вселенського патріарха Варфоломія»; 2) започаткування Дня молитви за збереження й захист навколишнього середовища – 1 вересня щороку починаючи з 1989 року; 3) численні виступи на екологічних симпозіумах, конференціях та семінарах; 4) популяризаціях різних типів богослужінь за довкілля та навколишнє середовище; 5) ініціювання створення документу, що є основою соціального вчення Православної церкви «За життя світу», де значна увага приділяється саме екологічній проблематиці.
6. Соціальна концепція Православної церкви «За життя світу» згідно власних змісту та форми насправді є доволі органічною складовою уже усталеної православної богословської традиції. Доволі вагомо та важливо, що цей документ не став калькою якогось уже існуючого соціального регламенту. Його автори не пішли шляхом перекладання на православні «реалії» існуючих католицьких соціальних концепцій. «За життя світу» – народжена на ґрунті богословських дискусій в середовищі православ'я й яскраво віддзеркалює православний «етос». Він тут постає як форма

практичного світогляду, що все ж за джерело має містичний досвід та традицію православного богослов'я, проте віднаходить власний вираз у аксіологічно опосередкованій риторичній та дійсній соціальній практиці.

7. Православна Церква України доєднується до таких вагомих ініціатив Патріарха Варфоломія І. Як засвідчує контент-аналіз матеріалів інтернет-видань, настоятель ПЦУ не тільки за закликом Вселенської патріархії до всіх православних церков започаткував День молитви за збереження довкілля, але й намагається втілювати у конкретну практику екологічні прикладні завдання, зокрема ті, які стосуються вивчення можливостей відродження річки Почайна, що в Києві. Представники ПЦУ беруть участь у різноманітних заходах з метою продовжувати екологізацію власного служіння за взірцями, які напрацьовані «зеленим патріархом» Варфоломієм І. Доволі інертною в цьому плані є позиція предстоятеля УПЦ (МП). Жодних публікацій у мережі його екологічного наративу немає.
8. Нагальним завданням для ПЦУ в цьому ракурсі є створення відповідних дієвих комісій з питань екології й екологічного служіння, що, звичайно, ускладнюється умовами війни й потребою вирішення тих проблем, які пов'язані із військовим та медичним капеланством тощо. Але все ж, після нашої перемоги, з огляду на ту екологічну катастрофу, яку спровокувала країна-агресорка, рух в цьому напрямку потрібно буде нарощувати з ще більшою самовіддачею та вірністю біблійному вченню про Красу Світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Augustine J. C. Environmental Justice and Eschatology in Revelation. *Loyola Law Review*. Vol. 58. 2012. Pp. 325-348.
2. Brankovski E. Ecology in the Revelation of John. *Astra Salvensis*, 2021. №. 18. Pp. 183-194
3. Cosmic Grace, Humble Prayer: Ecological vision of Green Patriarch Bartholomew Grand Rapids. Mich.: Eerdmans Publications, 2003. 351 p.
4. Edwards D. Ecology at the Heart of Faith. Maryknoll, New-York : Orbis book, 2006. 146 p.
5. Encountering the Mystery: Understanding Orthodox Christianity Today. New York: Doubleday, 2008. 304 p.
6. In the World. Yet Not of the World: Social and Global Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew. New York: Fordham University Press, 2010. 335 p.
7. On earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew. New York: Fordham University Press, 2012. 388 p.
8. The Orthodox Church Addresses the Climate Crisis. / Eds.Theodota Nantsou & Nikolaos Asproulis. Athens–Volos : Volos Academy Publications, 2021. 129 p.
9. White L. The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. *SCIENCE*. 10 Mar 1967. Vol 155, Issue 3767. Pp. 1203-1207.
- 10.Zizioulas John D. Ecological Asceticism: A Cultural Revolution. *Sourozh*. 1997. no. 67 (February). Pp. 22-25.
- 11.Zizioulas John D. Preserving God's Creation: Three Lectures on Theology and Ecology. *King's Theological Review*. 1989. Vol. 12 (Spring). Pp. 1-5.
- 12.Zizioulas John D. Preserving God's Creation: Three Lectures on Theology and Ecology. *King's Theological Review*. 1989. Vol. 12 (Autumn). Pp. 41-45.

13. Андрушко В.Т., Волошин Л.М., Микита Н.О. Богослов'я людини та природи – фундаментальна засада екологічної культури і відповідальності за світ божого створіння. *Науковий Вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.11. С. 380-388.
14. Бернал Серджо Р. Вчення християнства про ставлення до матеріальних засобів. *Соціальна доктрина Церкви* (Збірник статей). Львів : Свічадо, 1998. 300 с.
15. Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Перше видання. Київ : Українське Біблійне Товариство. 2020. 1168 с.
16. Блаженніший Святослав: «Коли ми шкодимо довкіллю, то забираємо майбутнє у наших дітей та в наступних поколіннях». *Синод єпископів Української Греко-Католицької Церкви*. 30 липня 2019 р. Доступ: <https://synod.ugcc.ua/data/blazhennishyy-svyatoslav-koly-my-shkodymo-dovkillyu-to-zabyramo-maybutn-u-nashyh-ditey-ta-v-nastupnyh-pokolin-1288/>
17. Бродецький О. Ціннісні імпульси екологічної етики в релігійних ідеях. *Схід*. 2016. № 5. С. 68-74.
18. Василій Великий, свт. Творіння : в 2 т.; [пер. Філарета (Денисенка)]. Київ : Вид. відділ УПЦ КП. 2010. Т. 2. Кн. 1. 493 с.
19. Василій Великий, свт. Творіння : в 2 т.; [пер. Філарета (Денисенка)]. Київ : Вид. відділ УПЦ КП. 2011. Т. 1. Кн. 1. 628 с.
20. Вергелес К.М., Конотоп Л.Г. Його Всесвятість Патріарх Варфоломій I як патріарх і гуманіст. *Софія : гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. № 1(19). 2022. С. 16-20.
21. Вселенський Патріарх Варфоломій. Віч-на-Віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. Пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2011. 360 с.
22. Герасимчук А. А., Вітюк І. К., Мельничук В. В. Християнський вимір екологічних проблем : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011. 232 с.

- 23.Гор А. Земля у рівнозві. Екологія і людський дух / Альберт Гор: Пер. з англ. Київ : Інтелсфера, 2001. 394 с.
- 24.Горохолінська І. Екологічна теологія: чи є підстави говорити про «зелене християнство»? *Гуманітарний дискурс у перспективі ХХІ століття: методологічні засади*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 5-6 листопада 2021 р. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. С.194-201.
- 25.Горохолінська І. Наратив український релігійних лідерів щодо екології та охорони здоров'я: контент-аналіз. სამეცნიერო ჟურნალი „ხელისუფლება და საზოგადოება (ისტორია, თეორია, პრაქტიკა)” (*Scientific magazine “Authority and Society (History, Theory, Practice)”*). 2021. № 4 (60). Tbilisi, Georgia. С. 88-103.
- 26.Григорій Богослов, свт. Творіння : в 2 т. ; [пер. Філарета (Денисенка)]. Київ : Вид. відділ УПЦ КП. 2010. Т. 1. Кн. 1. 720 с.
- 27.Григорій Ниський, свт. Творіння : в 3 т.; під. ред. Філарета (Денисенка). Київ : Вид. відділ УПЦ КП. 2011. Т. 2. 472 с.
- 28.Григорій Палама, свт. Творіння : в 2 т.; [пер. Філарета (Денисенка)]. Київ : Вид. відділ УПЦ КП. 2012. Т. 1. Тріади на захист священно-безмовних. 374 с.
- 29.Григорій, Ниський. Творіння; під ред. Святійшого Патріарха Київ. і всієї Руси-України Філарета. Київ : Вид. від. УПЦ Київського Патріархату. 2011. Т. 1. 624 с.
- 30.Гулямов Б.С. Християнський гуманізм соціальної доктрини Константинопольського патріархату. Дисер. канд. філос. н. 09.00.14 – богослов'я. Київ : Нац. пед. ун-тет ім. М.П. Драгоманова, 2021. 208 с.
- Режим доступу:
https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.21/Gulyamov_disert.pdf

31. Гусак П. Що таке «екобогослов'я»? *Домашня Церква* : сайт для християнських родин. 26 січня 2020. Режим доступу: <https://dc.lviv.ua/oberezhno/5426-scho-take-ekobogoslovya.html>
32. Дуйкін В. Християнський вектор моральної концепції П.Тейяра де Шардена. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 25. С. 13-23.
33. Думки в голос. Чи повинна церква займатися сортуванням сміття? *СПЖ*. 7.06.2020. Режим доступу: <https://spzh.news/ua/myslivsluh/74367-dolzhna-li-cerkovy-zanimatysya-sortirovkoj-musora>
34. Екологічне вчення Церкви: папа Іван Павло II на тему створіння та екології / ред. В. Шеремети. Івано-Франківськ: Видавництво ІФТА, 2006. 100 с.
35. Екологічний аспект Божественної літургії та виховання бережливого ставлення до природи. *Дніпровська Єпархія Православної Церкви України* : офіційний сайт. 20.08.2019. Режим доступу: <https://cerkva.dp.ua/ekologichnij-aspekt-bozhestvennoyi-liturgiyi-ta-vihovannya-berezhlivogo-stavlennya-do-prirodi/>
36. Екологія міста залежить від культури людей, які в ньому живуть – протоієрей УПЦ. *УНІАН. Інформаційне агентство*. 26.08.2015. Доступ: <https://religions.unian.ua/orthodoxy/1115400-ekologiya-mista-zalejit-vid-kulturi-lyudey-yaki-v-nomu-jivut-protieryey-upts.html>
37. Енцикліка Святішого Отця Франциска. «Laudato Si» Про турботу за наш спільний дім. Київ-Івано-Франківськ-Дрогобич: «Коло», 2019. Доступ: https://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_uk.pdf
38. За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної церкви. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України* : офіційний сайт. Режим доступу: https://risu.ua/za-zhittya-svitu-na-shlyahu-do-socialnogo-etosu-pravoslavnoji-cerkvi_n103522

- 39.Іван Павло II. Енцикліка Папи Івана Павла II «*Evangelium Vitae*». Львів: Місіонер. 2008. 96 с.
40. Іван Павло II. Енцикліка Папи Івана Павла II «*Redemptor Hominis*». Львів: Місіонер. 2008. 76 с.
- 41.Іван Павло II. Звернення до конгресу «Довкілля і здоров'я» (24 березня 1997 року). *Папа Іван Павло II на тему створіння та екології* / [Упоряд. і наук. ред. В. Шеремета]. Івано-Франківськ : ІФТА. 2001. 100 с.
- 42.Іваницька А.Г. Вселенський патріарх Варфоломій про світ і церкву. Особистість і богослов'я. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, III (11), Is.: 67, 2015. С. 20-22.
- 43.Іоан Золотоустий, свт. Повне зібрання творінь : в 24 т.; під. ред. Філарета (Денисенка); [пер. прот. М. Марусяка]. Київ : Вид. відділ УПЦ КП. 2010. Т 4. Кн. 1. 512 с.
- 44.Кисельов М. М. Біологічна етика в системі практичної філософії. *Практична філософія*. 2000. № 1. С. 166-174.
- 45.Кислий А. О. Суспільний ідеал у сучасному християнстві : монографія. Чернігів : Десна Поліграф. 2020. 348 с.
- 46.Кіндій О. Нема сміття у Бога. *ZBRUC*. 24.10.2019. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/93043>
- 47.Кіндій О. Чи можна врятувати природу за допомогою самоволодіння? Концепція αὐτορκεία у Климента Александрійського та її значення для екобогослов'я. *Наукові записки УКУ: Богослов'я*. 2020. Вип. 7. С. 145-156.
- 48.Кобрій Р. (священик). Діяльність Константинопольського Патріарха Варфоломія I у сфері захисту довкілля. *Волинський благовісник*. 2017. № 5. С. 277-283. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/volblag_2017_5_22

- 49.Мельничук В.В. Екологічна діяльність православної церкви. *Гілея : науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2011. Випуск 63 (№ 8). С. 368-373.
- 50.Мельничук В.В. Екологічна проблема в православ'ї: філософсько-релігієзнавчий аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» Житомир, 2013. 16 с.
- 51.Митрополит Епіфаній. Довкілля – наш спільний дім, без якого ми не зможемо існувати у цьому світі. *Galinfo*. 6 вересня 2021 р. Режим доступу:
https://galinfo.com.ua/news/dovkilliya_nash_spilnyy_dim_bez_yakogo_my_ne_zmozheмо_isnuvaty_u_tsomu_sviti_mytropolyt_epifaniy_371344.html
- 52.Міндовкілля та Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій об'єднують зусилля для екологічного виховання українців. *Офіційний портал Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України*. 13 квітня 2021 р. Доступ: <https://mepr.gov.ua/news/37210.html>
- 53.Мініч А. Християнство в пошуках відповіді: проблеми соціально-етичної доктрини. *Волинський благовісник*. 2015. № 3. С. 261-280. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/volblag_2015_3_23
- 54.Олійник Ю. Соціальна доктрина Вселенського патріархату: позитиви та сумнівні моменти. *Політична теологія : аналітично-дослідницький центр*. Режим доступу: <https://politteo.online/materialy/soczialna-doktryna-vselskogo-patriarhatu-pozytyvy-ta-sumnivni-momenty/>
- 55.Петришин Н. Екологічні проблеми в осмисленні сучасних католицьких мислителів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство». 2014. Вип.11. С. 122-130.
- 56.Послання Вселенського Патріарха Варфоломія у День захисту навколишнього середовища. *Київське православ'я: міжнародний науковий проєкт «Православного духовного центру апостола Івана*

- Богослова*». URL: <http://kyiv-pravosl.info/2018/09/03/poslannya-vselskoho-patriarha-varfolomiya-u-den-zahystu-navkolyshnoho-seredovyscha/>
57. Причиною екологічних негараздів є духовні та етичні проблеми людства, – Митрополит Епіфаній. *Офіційний веб-сайт «Православна Церква України»*. 5 вересня 2019 р. Доступ: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/prychynoyu-ekologichnyh-negarazdiv-ye-duhovni-ta-etychni-problemy-lyudstva-mytropolyt-epifanij/>
58. Процишин М., Горохолінська І. Екологічне вчення Православної Церкви через призму ідей патріарха Варфоломія І. *Соціально-гуманітарні дискурси сьогодення: світоглядні та ціннісні аспекти*. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернівці, 27-28 жовтня 2023 р.) Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, ім. Ю. Федьковича, 2023. С.216-220.
59. ПЦУ молитиметься про захист навколишнього середовища. *УКРІНФОРМ*. 02.07.2019. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2731818-pcu-molitimetsa-pro-zahist-navkolisnogo-seredovisa.html>
60. Саган О. Проблеми екології у вченні та нинішній практиці Церков та релігійних напрямів України. Частина 1. *RISU. Релігійно-інформаційна служба України* : офіційний сайт. Режим доступу: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/13085-problemi-ekologiyi-u-vchenni-ta-ninishnij-praktici-cerkov-ta-religijnix-napryamiv-ukrayini-chastina-1.html
61. Семенко В. Екологія та захист навколишнього середовища в контексті християнського віровчення. *Софія : гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. № 3 (21). 2022. С. 14-19.
62. Стадник М. М. Генеза поглядів сучасних теологів православної церкви на наукові відкриття минулого. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2005. № 1. С. 15-21.

63. У церковному екологічному саміті в Стамбулі беруть участь представники Православної Церкви України. *Спасо-Преображенський собор. Сайт ставропігійної парафії Православної Церкви України в Києві, у Лико-граді*. 01.06.2019. Режим доступу: <https://www.preobraz.kiev.ua/2019/06/u-tserkovnomu-ekolohichnomu-samiti-v-stambuli-berut-uchast-predstavnyky-pravoslavnoi-tserkvy-ukrainy/>
64. Фенно І. М. Екологічні питання в контексті православного богослов'я та соціального вчення (на прикладі Руської православної церкви). *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 77. С. 249-253. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_77_78
65. Фенно І. М. Екологічність чи антиекологічність християнства: амбівалентність дослідницьких підходів. *Політологічний вісник*. 2013. Вип. 70. С. 110-122. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2013_70_12.
66. Фенно І. Церква і екологічні проблеми людства. *Схід*. 2010. № 3 (103). С. 97-101.
67. Фенно І. Діяльнісний підхід в екології: сутнісні характеристики. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 74. С. 240-242. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_74_93
68. Хром'як М.В. Рецепція персоналізму Григорія Ниського в сучасній теології / дисертація на здобуття наук. ступ. канд. філос. н. (09.00.14 – богослов'я). Київ, НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2019. 194 с. Режим доступу: https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.21/KhromyakDis1.pdf
69. Чорноморець Ю. Яким буде християнське соціальне вчення в XXI столітті? *RISU. Релігійно-інформаційна служба України*. 07.11.2011. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/45261/

- 70.Шашкова Л.А. Людина як творець і творення: аксіологічний аспект наукових і богословських діалогів. *Філософські проблеми гуманітарних наук* : наукове видання. Київ, 2014. № 23. С. 31-37.
- 71.Шеремета В. Відповідальність за природу – складова християнської віри. *Католицький оглядач*. 22.07.2013. Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/vidpovidalnist-za-prirodu-skladova-hristiyanskoyi-viri-d-r-volodimir-sheremeta>
- 72.Шумило С. Православ'я й екологія. *Людина і світ*. 1991. № 4. С. 22-27.